

Raadsinformatiebericht

Collegevergadering: 16 januari 2024

Zaaknummer : 1227631
Team : Welzijnszaken Heemstede
Portefeuillehouder : A.C. Nienhuis
Openbaarheid : Actief openbaar

Onderwerp

Raadsinformatiebericht: Afronding onderzoeksrapport *Joodse burgers in Noord-Holland: onteigening en rechtsherstel*

☒ Ter informatie/update	☐ Toezeggingen/actielijst commissie of raad
☐ Beantwoording schriftelijke vragen	☐ Overige

Met dit bericht informeert het college u over de afronding van het onderzoeksrapport 'Joodse burgers in Noord-Holland: onteigening en rechtsherstel' (zie bijlage). Eerder (voorjaar 2023) stuurde het college u dit bijgevoegde onderzoeksrapport met het bericht dat de tijd genomen zou worden om het rapport zorgvuldig te bestuderen en mogelijk hierover met derden van gedachten te wisselen. Dit is in de afgelopen periode gebeurd.

Aanleiding onderzoek

Aanleiding voor het onderzoek vormden de Verkaufsbücher die in 2019 digitaal werden ontsloten door het Nationaal Archief en het Kadaster. In deze boeken, waarin Heemstede met 35 woningen voorkomt, werd de administratie bijgehouden van de panden die in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers zijn verkocht. De eigenaren van de panden waren veelal Joods. Naast de onrechtmatige koop en doorverkoop van Joodse woningen in WO II, moesten de oorspronkelijke bewoners, als zij al terugkeerden na de oorlog, in enkele gevallen nog achterstallige belastingen betalen.

De gemeente Heemstede en vele andere gemeentes wilden weten wat de rol van de gemeente in en kort na de Tweede Wereldoorlog is geweest in deze kwestie.

Het NHA heeft namens de bij hen aangesloten gemeenten aan de Radboud Universiteit opdracht gegeven te onderzoeken:

- in hoeverre de gemeente tijdens de bezetting onroerend goed heeft aangekocht dat eigendom was van Joodse inwoners;
- of de gemeente na afloop van de Tweede Wereldoorlog naheffingen voor erfpacht en/of straatbelasting heeft gevorderd van Joodse eigenaren van onroerend goed dan wel hun erfgenamen over de oorlogsperiode;

- of er nadien over deze (eventuele) gemeentelijke aankopen rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

Ook de achterliggende vraag van bejegening van de joodse inwoners is meegenomen in het onderzoek.

Uitkomsten onderzoek

De bevindingen voor Heemstede staan op pagina 72-74 van het rapport. Voor de gemeente Heemstede zijn geen onrechtmatigheden gevonden. Na de Tweede Wereldoorlog heeft rechtsherstel plaatsgevonden en er zijn geen aanwijzingen gevonden dat achteraf belasting is geheven. Wel wordt gemeld in het rapport dat Heemstede nog in 1953 informeerde bij Binnenlandse Zaken of er nog een vergoeding kon worden aangevraagd voor de kosten die gemaakt waren in WO II bij medewerking aan anti-Joodse maatregelen; de bezetter had deze kosten niet vergoed. Dit noemen de onderzoekers tekenend voor de toenmalige 'kille en boekhoudkundige omgang met het recente verleden'. Raadpleging van het betreffende dossier leert dat de reactie van het ministerie al even zakelijk van toon was; mogelijk kon de gemeente te zijner tijd in aanmerking komen voor vergoeding, met de kanttekening dat de kosten dan wel 'eerst aangewezen zouden moeten worden als schaden waarvoor van rijkswege vergoedingen kunnen worden toegekend'. Het dossier bevat verder geen stukken, zodat aannemelijk is dat de kwestie daarmee indertijd is afgesloten.

Vervolg naar aanleiding van het onderzoek

Over de uitkomsten heeft de burgemeester een aantal gesprekken gevoerd met een vertegenwoordiger van de Joodse gemeente en de lokale historicus en kenner van de Heemstedse geschiedenis; beiden maakten ook deel uit van de klankbordgroep die het onderzoek begeleidde. Enkele punten rond geroofd vastgoed die nog vragen oproepen, zijn nader uitgezocht. Zo is er contact geweest met een nazaat van de Joodse bankier Gutmann en zijn vrouw, die destijds Huize Bosbeek bezaten (en kwijt raakten). Beiden hebben de oorlog niet overleefd. Onderzocht is ook hoe andere (grote) gemeentes zijn omgegaan met het vraagstuk van geroofd Joods vastgoed en gemeentelijke naheffingen als Joodse inwoners terugkwamen. Er zijn echter geen aanwijzingen, ook na dit aanvullende onderzoek, dat de gemeente Heemstede ten aanzien van geroofd vastgoed en gemeentelijke naheffingen een kwalijke rol heeft gespeeld en dat er nog rechtsherstel zou moeten plaatsvinden.

Conclusie

In de gesprekken die de burgemeester hierover heeft gevoerd, is de gezamenlijke (voorlopige) conclusie getrokken dat de gemeente niet betrokken is geweest bij onrechtmatig verkregen vastgoed en dat er geen achterstallige belasting is geheven bij overlevenden of nabestaanden. Dit betekent dat er op dit moment geen aanleiding is voor verdere actie.

De herinneringscultuur rond de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging is in de afgelopen decennia veranderd. Anno 2024 is de gemeentelijke houding rond vergoeding van de kosten van anti-Joodse maatregelen niet meer voor te stellen. Met de onderzoekers is onze conclusie dat deze houding zeer bureaucratisch en zakelijk was.

Met deze constatering wordt het onderzoek voor nu als afgesloten beschouwd. Er kunnen zich echter mogelijk nieuwe casussen voordoen, de deur blijft dan ook open voor eventuele vervolgacties of nader onderzoek. Mochten er in de toekomst sprake zijn van vragen of nieuwe casuïstiek rond dit onderwerp, dan volgt nieuw overleg en zo nodig onderzoek.

JOODSE BURGERS IN **NOORD-HOLLAND:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht van gemeenten
Aalsmeer, Amstelveen, Beverwijk,
Bloemendaal, Haarlemmermeer,
Heemskerk, Heemstede, Uitgeest,
Uithoorn, Velsen en Zandvoort*

Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel
Laura de Jong MA
Mirjam Vriend MA

Nijmegen, mei 2023

Joodse burgers in Noord-Holland: onteigening en rechtsherstel

*Onderzoek in opdracht van gemeente gemeenten Aalsmeer, Amstelveen, Beverwijk, Bloemendaal,
Haarlemmermeer, Heemskerk, Heemstede, Uitgeest, Uithoorn, Velsen en Zandvoort*

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoekers: Laura de Jong, Mirjam Vriend

Redactie: Susanne Geuze
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Wim van Meurs, Marieke Oprel, Laura de Jong, Mirjam Vriend, 'Joodse burgers in Noord-Holland Zuid (Aalsmeer, Amstelveen, Beverwijk, Bloemendaal, Haarlemmermeer, Heemskerk, Heemstede, Uitgeest, Uithoorn, Velsen en Zandvoort): onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, mei 2023).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgevers: Gemeenten Aalsmeer, Amstelveen, Beverwijk, Bloemendaal, Haarlemmermeer, Heemskerk, Heemstede, Uitgeest, Uithoorn, Velsen en Zandvoort

Afbeelding omslag

Oostgevel van Villa Eikenhoek aan de Eikenlaan in Bloemendaal.
Het huis werd in 1941 afgebroken.
Noord-Hollands Archief

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
Dankwoord	13
Het onderzoeksteam	15
2. Opdracht en conclusies	17
Twee hoofdvragen	17
Conclusies over de onteigeningen	18
Conclusies over het rechtsherstel	18
Conclusies over de bejegening	19
Vervolg	21
3. Verantwoording	25
Woordkeuze	25
Gebruikte archieven	27
Onze methode	31
4. Jodenvervolging in Noord-Holland	37
Joodse burgers en huiseigenaren	37
Burgemeester en Commissaris	40
Rechtsherstel	41
Gemeentebelastingen	42
5. Amstelveen	45
Onteigeningen	45
Rechtsherstel	47
Bejegening	49
6. Bloemendaal	51
Onteigeningen	51
Rechtsherstel	53
Bejegening	54
7. Zandvoort	59
Onteigeningen	60
Rechtsherstel	62
Bejegening	63

8.	Beverwijk, Heemstede en Velsen	67
	Beverwijk	68
	Heemstede	70
	Velsen	72
9.	Aalsmeer, Haarlemmermeer, Heemskerk, Uitgeest en Uithoorn	77
	Aalsmeer	78
	Haarlemmermeer	79
	Heemskerk	80
	Uitgeest	80
	Uithoorn	81
10.	Bijlagen	85
	Tabel 1: Gemeenten	85
	Tabel 2: Onteigening en rechtsherstel	85
	Tabel 3: Gedwongen verkoop van landbouwgrond en rechtsherstel	99
	Literatuur	101
	Archieven	105
	Websites en kranten	107

1. Inleiding

Tandarts Barend Lion Paërl woonde aan de goedburgerlijke Charlotte van Montpensierlaan 32 in Nieuwer-Amstel (Amstelveen), met zijn vrouw Mietje Paërl-Hijmans en hun twee kinderen. De familie werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter gedeporteerd. Vader en moeder werden beiden op dezelfde dag in concentratiekamp Sobibor vermoord, in de zomer van 1943. Hun inwonende volwassen zoon Lion Barend stierf in 1944 in Polen. Het lot van de dochter is onbekend.

Eigenaar van het pand waar de familie woonde in Nieuwer-Amstel was Marcelle Juliette Wertheim Aijmes-Citroen uit Hilversum. Zij bezat ook een paar andere panden in Nieuwer-Amstel. Het leven van Marcelle eindigde in concentratiekamp Bergen-Belsen, een paar weken voor de bevrijding. Haar pand werd onteigend en doorverkocht aan ene A. Ots uit Amsterdam. Dit gebeurde al eind 1942 en de koopsom was bijna 10.000 gulden.¹

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen van Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust. Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheeken en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht. De meeste Joodse burgers uit **Noord-Holland** werden gedeporteerd. Hun huurwoningen werden ontruimd, hun woningbezit werd geroofd en hun inboedels werden in beslag genomen. Dit gebeurde ook Barend Lion Paërl en Marcelle Juliette Wertheim Aijmes-Citroen.

Winkelier Meijer Davidson bezat een fraai huis aan de Zeestraat 112, een straat die van Beverwijk naar Wijk aan Zee liep. In 1941 werd Meijer met zijn familie gedwongen geëvacueerd naar Amsterdam. De makelaarsfirma Everout beheerde zijn huis voor de bezetter en verkocht het in de herfst van 1943 voor niet meer dan 7.500 gulden aan notaris Jacob Leeuw uit Alkmaar. Meijers vrouw overleefde de oorlog, maar hijzelf werd met een van hun kinderen in Sobibor vermoord. Rechtsherstel vond pas in 1948 plaats.²

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de

De elf gemeenten ten zuiden en westen van Amsterdam waarover dit rapport gaat, hebben geen gemeenschappelijke regionale noemer.

Daarom spreken we soms over 'Noord-Holland' om naar deze elf gemeenten te verwijzen.

oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen voldoen.

In veel gevallen was het een moeizaam en lang proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen. De onteigenden (of hun nabestaanden) konden vaak pas eind jaren veertig weer over hun huis beschikken. Dat gold ook voor de nabestaanden van Meijer Davidson.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Noord-Holland doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolgung een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven. Vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeenten in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voerden we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog een dozijn soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor individuele gemeenten

en samenwerkende buurgemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Aan de hand van representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

De onderzoeksopdracht naar ontrecting en rechtsherstel is de opmaat voor een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport omvat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) nog acht hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van de door ons gekozen onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes bij de onderzoeksopdracht. In het vierde hoofdstuk staan we stil bij de Jodenvervolging in Noord-Holland in het algemeen. In de daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de elf gemeenten daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 10) bieden in tabelvorm een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. Tot slot volgt een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolgning

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolgning, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolgning, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolgning blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolgning kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechtsherstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar.

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijneffecten van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofterste en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijkerwijs hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals ‘collaboratie’ en ‘verzet’, slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de ‘burgemeester in oorlogstijd’ is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁷

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Dankwoord

Bij de uitvoering van deze opdracht konden we rekenen op de prettige samenwerking met Klaartje Pompe, plaatsvervangend directeur van het Noord-Hollands archief en projectverantwoordelijke namens de elf gemeenten. Annabelle Arntz was behulpzaam bij de communicatie rondom dit omvangrijke project. Tijdens het onderzoek konden we voortbouwen op de uitgebreide voorstudie en kennis van het Noord-Hollands Archief. Jan Kruidhof, informatiespecialist van het archief, ondersteunde ons met zijn archiefkennis. We konden bovendien een beroep doen op de uitvoerige kennis van Wim de Wagt en Hans Krol over de geschiedenis van de Noord-Hollandse gemeenten en de Joodse gemeenschap in de oorlog.

Medewerkers in de studiezaal van het Noord-Hollands archief en van het Nationaal Archief in Den Haag hebben ons uitstekend ondersteund bij het archiefonderzoek ter plekke. Datzelfde geldt voor de leden van de klankbordgroep: De begeleidingscommissie bestond uit Ronny Naftaniël, oud-directeur van het CIDI, Ruben Boas namens de Nederlands Israëlitische Gemeente Noord-Holland Noordwest, Wim de Wagt, kunsthistoricus en onderzoeker en Hans Krol, bibliothecaris en historicus. Zij dachten en lazen kritisch mee bij de uitvoering van het onderzoek en de weging van de resultaten.

Meer dan twee dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Hans Giesbertz, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolging en onteigeningen.

Junior-onderzoekers Laura de Jong en Mirjam Vriend voerden voor dit project het leeuwendeel van het fascinerende, maar soms ook moeizame en monotone archiefonderzoek uit. Xia van Beuningen, Thijs van Boxtel, Max Claassen, Eva van Leeuwen en Liza Werkman assisteerden hen daarbij.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Wim van Meurs

Marieke Oprel

Laura de Jong

Mirjam Vriend

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Laura de Jong, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2019)

Mirjam Vriend, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleidingen Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2020) en Geschiedenis van Politiek en Maatschappij, Universiteit Utrecht (2021)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Joods Monument, nr. 130112; Verkaufsbücher, Laufnr. 2521.
- ² Verkaufsbücher, Laufnr. 6789; Joods Monument, nr. 154299; Kadaster Beverwijk, A 4439 / 3281.
- ³ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': *De houding van gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Voorburg: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrecting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁴ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1940-1945* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁵ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan': *een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁶ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁷ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Genneep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die doorverkocht waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastrergegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkwamen met een verzoek om stellingname, waaronder de elf gemeenten in Noord-Holland.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Twee hoofdvragen

De gemeentebesturen hebben toen vastgesteld dat ze geen goed beeld hadden van de rol die de gemeenten destijds speelden bij onteigening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies in Amsterdam, het Gemeentearchief Amsterdam en het Noord-Hollands Archief in Haarlem moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De elf gemeenten besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen en een derde, achterliggende vraag.

Vraag 1: ontrecting

De eerste vraag gaat over de ontrecting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Hebben de elf gemeenten gebruikgemaakt van de ontrecting van hun Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze na de oorlog naheffingen en

boetes voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Hebben ook de elf gemeenten naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding beperkt. Minder concreet, maar niet minder wezenlijk is de derde vraag, die naar de bejegening van de Joodse bewoners door de gemeente. En hoe de gemeente zich rekenschap gaf van hun bijzondere slachtofferschap.

Conclusies over de onteigeningen

1. Algemeen gesproken traden de elf gemeenten (en hun toenmalige voorlopers) niet op als koper van onteigend Joods vastgoed of percelen – niet van de Duitse bezetter en niet van oorlogskopers.
2. Op deze algemene constatering vonden we één uitzondering: gemeente Amstelveen kocht een ambtswoning voor de NSB-burgemeester. Beter gezegd: de gemeente kocht het pand over van de burgemeester, die het zelf van een oorlogskoper had verworven. Het verlangen van de burgemeester naar een representatieve ambtswoning was hier de drijfveer. Het kopen van onteigend Joods bezit was geen enkel bezwaar. Eerder was voor overtuigende nazis het tegendeel waar.
3. In Zandvoort woonde de ‘oude’ burgemeester als huurder in een Joods pand. Hij bleef daar wonen, ook toen de bezetter het pand had onteigend en de Joodse eigenaar gedeporteerd was.
4. Synagogen en Joodse begraafplaatsen werden in een aantal gemeenten verwoest tijdens de oorlog. Na de oorlog vormden de weinige terugkeerders vaak geen nieuwe Joodse gemeente. Vaak werden synagogen en begraafplaatsen een paar jaar na de bevrijding verkocht.

Conclusies over het rechtsherstel

1. In de elf gemeenten vond aantoonbaar rechtsherstel plaats voor de meeste panden en percelen. Dat gebeurde vaak in 1947 of 1948: relatief vroeg, in vergelijking met andere Nederlandse gemeenten. ‘Rechtsherstel’ betekende slechts het herstel van eigendomsrechten, niet een gevoeld rechtvaardige oplossing voor de gevolgen van oorlog en bezetting.
2. Dat we in een aantal gevallen niet zeker weten of rechtsherstel heeft plaatsgevonden, komt vooral door tekortkomingen in de archiefdocumenten. Er zijn geen aanwijzingen dat een oorlogskoper met rust is gelaten en zo in het bezit is gebleven van geroofd vastgoed.

3. Door de evacuaties en sloop van panden en straten in de kustgemeenten kreeg het rechtsherstel voor een aantal onteigende Joodse panden daar de vorm van een inschrijving in het Grootboek voor de Wederopbouw. Het kadaster biedt hierover geen duidelijkheid.
4. De beperkte overgebleven archieftoegangen leverden geen enkele aanwijzing op voor naheffingen en boetes voor gemeentebelastingen over de bezettingsjaren. Ook zonder actief inningsbeleid van de gemeente: De belastingaanslagen of andere kosten die mee werden genomen in de minnelijke schikkingen werden ook niet kwijtgescholden. Hierdoor betaalden onder de streep Joods slachtoffers mee. Deze constatering sluit aan bij de conclusies voor andere gemeenten buiten de grote steden van de Randstad.

Conclusies over de bejegening

Zeker in een aantal van de elf Noord-Hollandse gemeenten uit dit rapport was het aantal Joodse inwoners klein. Hoe de gemeenten tijdens en na de bezetting handelden tegenover Joodse burgers, valt in de archieven niet systematisch te onderzoeken. Maar we hebben wel een voorzichtige indruk van hoe dat ging in de (toenmalige) gemeenten met een grotere Joodse gemeenschap, zoals Beverwijk, Bloemendaal, Heemstede, Amstelveen (**Nieuwer-Amstel**) en Zandvoort. De vergelijking met eerder onderzochte gemeenten binnen en buiten Noord-Holland helpt hierbij.

1. Het algemene beeld is dat gemeentebambtenaren en -politie tijdens de bezetting meewerkten met de Duitsers bij de Jodenvervolging.
2. In vergelijking met veel andere gemeenten en de andere provincies is wel de indruk dat de bezetter in Noord-Holland minder een beroep deed op de lokale overheden en politie bij de Jodenvervolging. Deze gemeenten hoorden bij de eerste die 'Jodenvrij' gemaakt werden door het naziregime. Ook werden hier de oude burgemeesters vroeger ontslagen dan in andere delen van Nederland.
3. De houding van de burgemeester had enige invloed op de medewerking door de gemeente. Sommige 'oude' burgemeesters stelden zich principieel op, terwijl anderen zonder bezwaren collaboreerden. Omgekeerd waren er onder de NSB-burgemeesters overtuigde nationaalsocialisten, maar ook zwakke bestuurders die de bezetter teleurstelden.
4. Zowel de gemeenten als de kranten besteedden publiekelijk na de oorlog weinig of geen aandacht aan de Jodenvervolging en het bijzondere Joodse slachtofferschap.
5. Uit interne stukken en notulen blijkt nog steeds weinig aandacht, maar wel meer dan we uit andere delen van Nederland kennen. Mogelijk komt dat doordat deze gemeenten vlak bij Amsterdam met zijn grote Joodse gemeenschap liggen en de grootschalige anti-Joodse maatregelen zo directer meekregen.

Gemeente Amstelveen heette tot 1964 Nieuwer-Amstel. Er zijn geen voormalige gemeenten die na de oorlog zijn opgenomen. Amstelveen was toen al de grootste plaats in de gemeente.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden en hoe ze te werk gingen in de tijd toen er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden en in welke vorm en mate ze collaboreerden bij de Jodenvervolging, valt buiten ons onderzoek. Dat geldt ook voor de bemoeienis van de gemeente bij vordering van woningen door de Wehrmacht. De burgemeester had volgens de Nederlandse wet het recht om panden te 'vorderen'. Hij maakte van dit recht gebruik op bevel van de Wehrmacht, toen de bezetter nog probeerde om de schijn van goed bestuur en continuïteit op te houden. De Wehrmacht bestaande zo ook enkele jaren compensatie aan de eigenaren van de panden. Die betalingen stopten zodra de bezetter de schijn van rechtstaat liet vallen, of al eerder als duidelijk werd dat het om een Joodse eigenaar ging.

Over het algemeen werkten gemeenten het vorderingsbeleid niet tegen en leverden ze hulp waar gevraagd, net zoals bij de onteigening en deportatie van Joodse inwoners. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers indirect nog meer onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die voor de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen of bleven achter in de gemeentekas.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Of de gemeente vorderde een teruggegeven Joodse woning vanwege de nijpende woningnood. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze

Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen. Deze organisatie werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

nu waardevol of eenvoudig waren. NSB'ers huurden onteigende panden voor een vriendenprijs, maar die vormde wel de basis voor de minnelijke schikking na de oorlog. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de twee of drie hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in het hele land. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrecting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrecting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten. Op termijn geldt dat ook voor de archieven van het Grootboek voor de Wederopbouw die nu nog beperkt openbaar zijn.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is waarschijnlijk de verdere reconstructie van levensverhalen door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument en zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling wat betreft de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich tot alle betrokken gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten

en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor een twintigtal gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek.²

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrecting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en.

3. Verantwoording

De elf gemeenten hebben deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwachten zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een

algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo'n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofinstelling. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In het rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties zoals overstromingen kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar al dan niet Joods was speelde bij vordering geen rol. In enkele gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of een vrij schootsveld. Het verschil met de 'Duitse' onteigeningen is dat het geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een 'beheerder' (Verwalter) of 'bewindvoerder' (Treuhandler) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als 'beheer' – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar 'ontrechting' en 'onteigening'.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de Geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks werd hun eigendomsclaim na de oorlog door de uitvoerders van het rechtsherstel niet op die grond in twijfel getrokken. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurder-ving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormde de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine** of **Herdenkingsstenen**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woning-eigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken. Uit de ervaring van onderzoek voor andere gemeenten weten we dat het natrekken in het kadaster van alle unieke adressen uit het Joods Monument arbeidsintensief is en slechts in enkele gevallen een onbekend pand in Joods eigendom oplevert dat wel onteigend maar niet verkocht is.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindelings- en omnummering

Zogenaamde ‘struikelstenen’ in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

Daarbij mogen we niet vergeten dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de bijbehorende archieven altijd zakelijk-formeel of kil over zal komen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten verraden maar weinig over de 'bejegening' van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionarissen die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat in de regel in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat evenmin op schrift gezet hebben. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele impressies uit deze archieven algemene conclusies over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten' te formuleren.

De administraties van de NGV en de ANBO zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (**NBI**); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de ont-eigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politicommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een rechtbank van de zogenaamde 'bijzondere rechtspleging'.⁷ Deze **CABR**-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. De ervaring van eerdere onderzoeken leert echter dat koop of huur van Joodse panden door

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrenting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedeporteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiverings-tribunalen op regionaal niveau.

functionarissen zelden of nooit een centrale plaats innam in hun proces. Deze bewerkelijke en beperkt toegankelijke dossiers hebben we daarom alleen als aanvullend bewijsmateriaal gebruikt. CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd.

De Raad voor het Rechtsherstel heeft verschillende administratieve ingangen. Dossiers van de afdeling Onroerende Goederen zijn geordend op plaatsnaam, waardoor het eenvoudig is om onteigend Joods bezit per gemeente terug te vinden. In de dossiers zitten de aangifteformulieren van het onroerend goed met de opeenvolgende eigenaars, de verkoopprijzen en eventuele hypotheeken. De rechtsherstelvraag is met deze dossiers vrijwel altijd te beantwoorden. Omdat het vaak alleen de kale weerslag van het uiteindelijke resultaat betreft, vertellen de dossiers nauwelijks iets over de procedure die eraan is voorafgegaan. Om daar meer zicht op te krijgen, hebben we ook de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel meegenomen in het onderzoek. Hierin staan alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde 'vijandige onderdanen'.

In het Nationaal Archief zitten dossiers met minnelijke schikkingen. De kaartenbakken die naar deze dossiers verwijzen, zijn geordend op gemeente. Door deze kaartenbakken door te nemen, konden we onteigende en verkochte percelen vinden die ontbraken in de Verkaufsbücher. Deze methode pasten we toe in elke gemeente, met uitzondering van Haarlemmermeer, Uithoorn en Velsen. Daar was het aantal kaartjes niet in verhouding tot het aantal panden in de Verkaufsbücher.

Particuliere archieven en kranten

We maakten gebruik van overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zouden de archieven van de betrokken notarissen en makelaars zijn. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burgemeesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen met deze kantoren zichtbaar, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door)verkoop en het beheer van de panden.⁸ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. De lokale en regionale

Vooraf in de nationale online krantenbank Delpher.

kranten uit Noord-Holland zijn digitaal goed toegankelijk. Voor de jaren 1940-1950 hebben we deze met een uitgebreide lijst aan zoektermen met betrekking tot Joods onroerend goed en oorlogsaankopen doorzocht. Mede hierdoor was het mogelijk om enige uitspraken te doen over hoe de lokale samenleving Joodse burgers bejegende die na de oorlog terugkeerden naar hun woonplaats.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: hebben de gemeenten panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een impressie op van hoe de gemeenten Joodse burgers bejegenden, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeenten naar vermogen probeerden om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedden de gemeenten na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die vermeld worden in de Verkaufsbücher, aangevuld met kadasteronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste drie jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op ‘verdachte’ panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.⁹ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo’n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo’n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB’er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de

Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoed-aankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In de elf huidige gemeenten hebben we bijna 200 onteigende panden en percelen gevonden, veel daarvan in de transacties van de Verkaufsbücher. Soms bevatten deze transacties de verkoop van twee of meer panden. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹⁰

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingsschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming

was daarom pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uitzettingen.

We doorzochten alle transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrecte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

Soms vonden we panden die niet in de Verkaufsbücher stonden. Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen conform de geldende regels geen weerslag hoefde

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

te vinden in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor de elf kleine en middelgrote gemeenten, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden van ondergeschikt belang, tenzij uit het onderzoek zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woon-situatie na te gaan en voor alle onteigende panden de volledige rechtsherstelprocedure te reconstrueren.

Noten

- ¹ Aalders, *Roof; Veraart, Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² Van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode'.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*; NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474.
- ⁷ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Schütz, *Kille mist*.
- ⁹ Blauw, 'Verschil maken?'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹⁰ Broese van Groenou, *Erfpacht*.

4. Jodenvervolging in Noord-Holland

De oorlogsgeschiedenis en Joodse geschiedenis van de elf gemeenten ten zuiden en westen van Amsterdam kent een aantal bijzonderheden, vergeleken met andere Nederlandse provincies. Een paar van die bijzonderheden kennen we ook uit andere gemeenten ten noorden van Amsterdam die we hebben onderzocht.¹

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren vooral vliegveld Schiphol en Hoogovens in IJmuiden van strategische betekenis, met geallieerde bombardementen als gevolg. Bovendien bouwde de bezetter de zogenaamde **Atlantikwall** om een geallieerde invasie aan de Hollandse kust te verhinderen. Om hiervoor plaats te maken, werden veel huizen en hele straten en wijken in de kustgemeenten onteigend en gesloopt, vooral in Zandvoort, Velsen en Bloemendaal. Nog grotere delen van deze gemeenten werden tot spergebied verklaard en de bewoners werden gedwongen om te verhuizen.²

Door de Duitse bezetter opgerichte verdedigingslinie langs de Noordzeekust om een aanval uit Engeland te kunnen weerstaan.

De burgemeesters van de elf gemeenten werden op verschillende momenten vervangen door een NSB'er. Soms omdat de vooroorlogse burgemeester ziek werd of overleed, maar meestal omdat de burgemeester niet genoeg collaboreerde of er zelfs van verdacht werd zich schuldig te maken aan verzetsdaden. In vergelijking met de rest van Nederland werd de burgemeester in de grotere gemeenten van deze regio vroeg vervangen, al in 1941 of 1942. In kleine en kennelijk onbelangrijke gemeenten gebeurde dat pas in 1943 of 1944. Met name in Zandvoort, Heemstede en Bloemendaal was de NSB voor de oorlog al veel sterker geweest dan het nationale gemiddelde.

De leiding over het provinciaal bestuur kwam in Noord-Holland relatief snel in handen van een Duitsgezinde commissaris. Commissaris van de Koningin Antonie baron Röell overleed in november 1940. Hij werd opgevolgd door NSB'er Albert Backer, die de nieuwe titel Commissaris der Provincie droeg. Backer was een fanatiek aanhanger van het nazibewind.

Joodse burgers en huiseigenaren

Het Joodse bevolkingsaandeel en de omvang van de Joodse gemeenten was over het algemeen klein in de elf merendeels landelijke gemeenten. Voor de oorlog groeide het aantal Joodse inwoners wel flink, door de aankomst van vluchtelingen uit nazi-Duitsland.

Door de komst van deze vluchtelingen, door het relatief grote aantal Joodse burgers in Noord-Holland dat geen lid was een gemeente, en door de racistische telling van de bezetter, is het moeilijk te bepalen hoeveel Joodse burgers de gemeenten precies telden. In de bronnen worden verschillende

aantallen genoemd. De meest actuele en volledige telling is die van het Joods Monument. Hier komen we voor de elf gemeenten tot 670 slachtoffers van bezetting en vervolging met een laatste woonadres in deze regio. Ongeveer 270 slachtoffers waren in deze gemeenten geboren. Voor drie gemeenten was het aantal in 1942 geëvacueerde Joodse burgers vele malen groter dan het aantal in deze gemeente geboren slachtoffers: Nieuwer-Amstel (Amstelveen), Zandvoort en Heemstede. Algemeen zijn de verschillen in Joodse aanwezigheid groot – van een paar personen in Haarlemmermeer of Aalsmeer, tot honderden burgers in Zandvoort of Nieuwer-Amstel. Na de bevrijding werd alleen in Amstelveen (Nieuwer-Amstel) de Joodse gemeente heropgericht.

In de Verkaufsbücher staan voor de elf gemeenten in totaal ruim 180 transacties, ofwel meer dan 200 panden, maar een aantal daarvan waren Joodse Amsterdammers met een zomerhuis aan het strand. Bij de transacties gaat het zelden om meer dan 1 pand. Zowel eigenaren als oorlogskopers komen meestal maar een of enkele keren in de lijsten voor. Door de evacuatie begin 1942 staat bij de meeste Joodse eigenaren als woonplaats Amsterdam, terwijl de oorlogskopers wel vaak uit de eigen gemeente kwamen. De afwikkeling van de oorlogskopen werd vaak gedaan door dezelfde beheerder, Everout uit Amsterdam, en een handvol regionale notarissen. De meerderheid van de transacties vond al in 1942 plaats. Relevant is ook dat naar onze indruk de Verkaufsbücher in het begin slordiger bijgehouden werden: vrij vaak blijkt uit het kadaster dat geregistreerde transacties uiteindelijk toch niet door zijn gegaan. Bovendien vonden we langs andere wegen afgeronde transacties die niet in de boeken stonden.

De registratie van boedels, woningen en bedrijven was onderdeel van de systematische onteigening en ontrechting waar Joodse burgers aan ten prooi vielen. Vanaf oktober 1940 raakten zij hun bedrijven kwijt. De bezetter stelde een bewindvoerder aan, die de bedrijven ophief of verkocht. Verordnung 102/1941 bepaalde in mei 1941 dat Joodse eigenaren van landbouwgrond hun bezittingen moesten laten registreren en vóór 1 september 1941 moesten verkopen aan een niet-Joodse eigenaar.

De tegoeden die in beslag genomen waren, de opbrengsten van de gedwongen verkopen en uiteindelijk al het geld van Joodse burgers werd ondergebracht bij rooibanken **Liro** en de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Het geld kwam terecht op rekeningen waar de Joodse eigenaren niet meer over konden beschikken.

Volgens hetzelfde patroon van registratie en onteigening nam de bezetter het vastgoedbezit af. Joodse burgers moesten per Verordnung 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekke hypotheek laten registreren voor de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). Voor dat vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), Nobiscum en Everout. Sommige Joodse huiseigenaren werden op het moment dat hun woonhuis in beheer werd genomen, gedwongen om te

De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

verhuizen. Anderen mochten er blijven wonen, maar moesten huur betalen voor wat hun eigen woonbezit was geweest.

De registratie, onteigening en roof van Joodse burgers verliep volgens regels die de nazibezetter had opgesteld. Daar had een gemeentebestuur geen zeggenschap over. Wel waren gemeenteambtenaren en politieagenten direct betrokken bij de uitvoering en administratie van de onteigening. Bij de inventarisering van boedels werkten Nederlandse politieagenten en ambtenaren samen met de Duitse bezetter. Bewoners moesten bij hun deportatie de sleutels van hun huizen inleveren, zodat die kort daarna op last van het Duitse gezag leeggehaald konden worden.

Als de huizen leeg waren, werden de huurwoningen opnieuw verhuurd en de eigen woningen verkocht. De NGV registreerde elke transactie in de Verkaufsbücher. In een aantal gevallen bleek het pand onverkoopbaar, bijvoorbeeld vanwege achterstallig onderhoud of oorlogsschade.

Een aparte categorie onroerend goed zijn de percelen landbouwgrond – soms met bijvoorbeeld een stalgebouw. Die grond was in 1941 verplicht verkocht door de Joodse eigenaar, al roofde de bezetter de opbrengst later. Joodse eigenaren van landbouwgrond moesten hun bezittingen aangeven bij de regionale Pachtbureaus (later Grondkamers). Na aangifte moesten de percelen voor 1 september 1941 worden verkocht en voor 1 januari 1942 worden overgedragen. Pachters en huurders van de percelen kwamen al eerste in aanmerking voor koop en indien die er niet waren, de eigenaren van aangrenzende stukken land. De dossiers van de gedwongen verkoop bevinden zich in het archief van de Directie van de Landbouw op het Nationaal Archief. Deze bevatten onder meer de aangifteformulieren en de minuten van goedkeuring voor de verkoop. Er zijn echter meer percelen aangegeven dat uiteindelijk verkocht, omdat sommige percelen werden vrijgesteld van verkoop. Soms konden bedrijven bovendien afzien van de verkoop van hun landbouwgronden, nadat de Joodse eigenaar was afgezet en het bedrijf ‘geariseerd’ was. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de Noord-Hollandse levensverzekeringsmaatschappij, die veel percelen bezat. Kadaster onderzoek toont aan welke percelen daadwerkelijk zijn verkocht en wanneer rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

De onteigenings- en verkoopgeschiedenis van grotere ondernemingen en hun bedrijfspanden als andere vormen van onteigend onroerend goed valt buiten deze opdracht. De meer gebruikelijke winkels met een woning erachter of erboven in de binnensteden hebben we wel onderzocht.

De meeste anti-Joodse maatregelen werden op dezelfde manier en op hetzelfde moment ingevoerd als op andere plekken in Nederland. Maar wat de Zaanstreek en andere Noord-Hollandse gemeenten rondom Amsterdam ‘bijzonder’ maakt, is dat hier voor het eerst het Duitse beleid tot concentratie van de Joodse bevolking in de praktijk werd gebracht. In andere provincies

betekende dit later dat Joodse burgers meteen werden gedeporteerd naar concentratiekampen, via de 'doorvoerkampen' Vught en Westerbork.

Maar vanuit de omliggende gemeenten werd de Joodse bevolking in de eerste maanden van 1942 naar getto's in het nabijegelegen Amsterdam 'geëvacueerd', zoals men de gedwongen verhuizing officieel noemde. Joodse burgers die ziek of bejaard waren, en soms een enkeling die vanwege zijn beroep onmisbaar was, werden in eerste instantie vrijgesteld, net als inwoners met een niet-Joodse echtgenoot. Omdat de bezetter deze anti-Joodse maatregelen hier voor het eerst in de praktijk bracht, verliepen ze minder georganiseerd dan op andere plekken. De slachtoffers werden daardoor zo mogelijk nog harder getroffen. Voor het goede begrip van dit rapport en de beschreven oorlogsgebeurtenissen is het belangrijk om onderscheid te maken tussen de specifieke evacuatie van Joodse burgers naar Amsterdam en de onteigening van hun bezit begin 1942 enerzijds, en de evacuatie en onteigening van alle bewoners uit de spergebieden in 1942 en 1943 anderzijds.

Burgemeester en Commissaris

Voor de elf gemeenten konden we gebruikmaken van de gebruikelijke archieven: dat van de provincie Noord-Holland en de gemeentearchieven. In enkele gevallen ontbreken er jaren in de notulen van het college of de raad voor de vijf oorlogsjaren en de vijf jaar daarna. De gemeenteraad werd in elke gemeente in 1941 ontbonden en kwam eind 1945 weer bijeen in provisorische samenstelling. Voor Bloemendaal zijn er bijvoorbeeld geen notulen voor de eerste jaren onder een NSB-burgemeester. En ook voor Velsen en Amstelveen ontbreken enkele jaren in de notulen van het college. De naoorlogse notulen van de gemeenteraad van Amstelveen zijn er wel, maar zijn ook in 2023 nog beperkt toegankelijk. De kwaliteit en omvang van het omliggende relevante archiefmateriaal uit de naoorlogse jaren verschilt sterk per gemeente.

We hebben voor iedere gemeente die in de Verkaufsbücher voorkomt of een aanzienlijk aantal Joodse inwoners had, de notulen van het college van B en W en doorgenomen van 1942 tot en met 1946, voor zover ze beschikbaar waren. Ook bekeken we de notulen van de gemeenteraad, van de eerste zitting na de bevrijding tot en met 1948. Deze stap hebben we voor een paar gemeenten achterwege gelaten – Aalsmeer, Haarlemmermeer (en destijds Haarlemmerliede en Spaarnwoude), Heemskerk, Uitgeest en Uithoorn. Andere archiefingen belooften daarvoor betere resultaten dan urenlange en waarschijnlijk nutteloze zoektochten in handgeschreven notulen.

De zoektocht naar Joods onteigend vastgoed uit de Verkaufsbücher, de dossiers van de Raad voor het rechtsherstel en het NBI en in het kadaster had voor een paar gemeenten bijzondere uitdagingen. Vooral in Bloemendaal en Zandvoort zijn straten en wijken gesloopt voor de Atlantikwall, waardoor soms kadasterpercelen niet meer te achterhalen zijn – vaak de basis voor onze reconstructie van de eigendomsgeschiedenis. We hebben geprobeerd om deze gaten zo goed mogelijk met ander archiefmateriaal op te lossen.

Aanvullend hebben we in het Noord-Hollands Archief in Haarlem gezocht in de besluiten van het provinciaal bestuur. Daaronder valt ook de goedkeuring van aankoopbesluiten van de gemeente in de periode 1940-1943.³ Voor de jaren 1944-1945 bekeken we de agenda's van besluiten van Gedeputeerde Staten en van het overleg van de Commissaris der Provincie, in het archief van de Gedeputeerde Staten van Noord-Holland.⁴ Hierin zitten kopieën van correspondentie met burgemeesters over toestemming voor de aan- en verkoop van vastgoed.

Een laatste controle op de vraag of individuele bestuurders zich schuldig hebben gemaakt aan de aankoop van Joods onroerend goed, deden we in de bronnen rondom de berechting en veroordeling van lokale functionarissen na de oorlog. Voor alle overheidsdienaren in oorlogstijd werd na mei 1945 een zuiveringsdossier opgemaakt. Wie lid was geweest van de NSB of op andere manieren had gecollaboreerd met de Duitsers, kon voorgeleid worden voor een tribunaal van de bijzondere rechtspleging. Van burgemeesters en wethouders hebben we – voor zover mogelijk – bij het Nationaal Archief de zuiveringsdossiers onderzocht. We zijn in het rapport terughoudend geweest met niet-bevestigde verhalen en beschuldigingen uit getuigenverslagen. Ook keken we kritisch naar de eenzijdige verklaringen van beschuldigen die probeerden hun eigen straatje schoon te veegen.

Rechtsherstel

Een belangrijke vraag in de onderzoeksopdracht is of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden in alle gevallen van onteigend Joods onroerend goed. Wanneer Joodse inwoners de oorlog overleefd hadden, konden zij er in deze gemeenten dan op rekenen dat ze hun panden terugkregen? En wat gebeurde er als er alleen maar nabestaanden waren – werd die mensen dan ook recht gedaan?

Onderzoek naar tientallen andere gemeenten heeft inmiddels laten zien dat rechtsherstel vrijwel altijd plaatsvond, ook al kon dat soms jaren duren. Dat betekent dat Joodse burgers hun vastgoedeigendom terugkregen via de Raad voor het Rechtsherstel en het Nederlands Beheersinstituut (NBI, waarover verderop meer). Soms spraken een Joodse eigenaar en oorlogskoper af dat de koop niet ongedaan werd gemaakt.

Omdat de onteigening – en alles wat daarop volgde – bij rechtsherstel nul en nietig werd verklaard, werden gemaakte kosten (belastingen, onderhoud, afgeloste hypotheek) en verdiende baten (huurinkomsten) vanaf het moment van verkoop tegen elkaar afgezet. De verschillende posten werden met bewijsstukken onderbouwd. Waren er geen bewijsstukken, dan moesten beide partijen het eens worden over een schatting. Zo'n reconstructie van kosten en baten volgde de logica van het rechtsherstel.

Naar de maatstaven van nu komt dit administratieve rechtsherstel onpersoonlijk en oneerlijk over. Maar het volgde de juridische kaders die de overheid direct na de oorlog had opgesteld. De Joodse eigenaar – of zijn erfgenaam – was in de praktijk vaak de benadeelde partij. Hij moest bijvoorbeeld

een hypotheek terugbetalen die de oorlogskoper had afgelost. Erfgenamen kregen met erfbelasting te maken. En wie berooid en vaak dakloos uit de onderduik kwam, had niet de luxe om lang te onderhandelen. Regelmatig moesten Joodse rechthebbenden hun teruggekregen pand verkopen om zulke kosten te kunnen betalen.

Rechtsherstel was een proces van lange adem. De overheid hield vast aan de regels die ook onder normale omstandigheden golden. Joodse erfgenamen moesten bijvoorbeeld een overlijdensakte kunnen laten zien. Het Rode Kruis hielp bij de zoektocht naar bewijs van overlijden voor wie in een concentratiekamp was omgebracht of vermist was, maar dat kon jaren duren. Ook van alle nabestaanden en erfgenamen moest duidelijk zijn wat hun lot was.

Hoewel de gemeente officieel geen rol speelde bij de rechtsherstelprocedure, tenzij ze zelf betrokken was bij een aankoop, konden ambtenaren soms wel het verschil maken. Door tussen de regels door te lezen, hebben we geprobeerd antwoorden te formuleren op de uiterst belangrijke, maar vaak ongrijpbare vraag naar de manier waarop Joodse overlevenden en hun nabestaanden in een bepaalde gemeente behandeld werden. Bij het systematisch doornemen van de gemeenteraads- en collegenotulen hebben we gelet op uitspraken daarover. Denk bijvoorbeeld aan aandacht voor het uitzonderlijke slachtofferchap van Joodse inwoners, of aan minder strenge handhaving bij eventuele achterstallige betalingen.

Gemeentebelastingen

De Nederlandse regering kondigde al in 1944 in Londen het wetsbesluit **Herstel Rechtsverkeer (E 100)** af. De Raad voor het Rechtsherstel, in augustus 1945 opgericht, was verantwoordelijk voor de afwikkeling hiervan. Onder de Raad vielen de afdelingen Onroerende Goederen en het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Zij waren belast met de feitelijke uitvoering van de teruggave. Het NBI beheerde de bezittingen van veel oorlogskopers die als NSB'er vastgezet waren, en was ook verantwoordelijk voor de eigendommen van 'vermiste' of 'afwezige' Joodse burgers.

Bij het NBI aangesloten beheerders vervulden een belangrijke taak bij de praktische uitvoering van rechtsherstel. In heel Nederland wees het NBI ongeveer 20.000 beheerders aan voor Joodse 'afwezigen'. Vaak was zo'n beheerder een lokale notaris of een familielid. Beheerders hadden de taak om het vermogen 'als een goede huisvader' te beheren. Onderdeel daarvan was zorgen voor het rechtsherstel van onroerend goed.

Was een pand verkocht, dan was de kans groot dat de oorlogskoper (vaak een NSB'er) onder beheer was gesteld. Het NBI wist dan wie de koper was. Was een pand niet verkocht, dan was het nog in handen van de Duitse 'doorverkooporganisatie' NGV, of van makelaars als ANBO en Everout. Ook daarvan had het NBI de administraties overgenomen. Alleen als een pand verkocht was aan iemand wiens bezittingen na de oorlog niet onder beheer waren gesteld,

Tijdens de oorlog uitgevaardigde Duitse verordeningen werden ongedaan gemaakt, waardoor onder meer de koopovereenkomsten van Joods onteigend bezit nietig werden verklaard.

moest de Joodse eigenaar direct onderhandelen met de oorlogskoper. Dat was ook zo wanneer een gemeente onroerend goed had aangekocht.

Doel van de Raad voor het Rechtsherstel was dat Joodse eigenaren en oorlogskopers tot een minnelijke schikking kwamen, waarbij de twee partijen het eens werden zonder tussenkomst van een rechter. De meeste teruggaven kwamen daar ook op uit. Medewerkers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel beoordeelden de schikking. Zodra zij akkoord waren, was rechtsherstel een feit. Werden de partijen het niet eens, dan kon de oorspronkelijke eigenaar of de oorlogskoper een procedure starten bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Raadsherstel. De uitkomst van zo'n procedure was vaak uiteindelijk toch een minnelijke schikking.

De afdeling Rechtspraak behandelde in totaal tussen 1945 en 1967 in heel Nederland ongeveer 30.000 rechtszaken. Veel van die zaken gingen niet over vastgoed, maar over effecten, sieraden of kunstbezit. De klagende partij kon een Joodse ontrechte zijn, maar ook een Duitse Nederlander of een NSB'er.

Voor alle bekende onteigende panden hebben we onderzocht of rechtsherstel heeft plaatsgevonden. De zekerste weg om rechtsherstel vast te stellen, is het kadaster. De gedigitaliseerde omschrijvingen van percelen, genoteerd op leggers per eigenaar, geven een goed beeld van de eigendomsgeschiedenis. De kadastrale leggers bevatten informatie over koper en verkoper, eventueel aangevuld met gegevens over opvolging en erfgenamen. Ze noemen de onteigening in 1941, de eventuele verkoop aan een nieuwe eigenaar en een aantekening als er rechtsherstel heeft plaatsgevonden na de oorlog.

Voor de hier onderzochte gemeenten zitten in het archief alleen verzamelstaten (of grootboeken). Maar de bedragen voor 'achterstallige belastingen' in grootboeken van inkomsten zijn niet terug te voeren op individuen en belastingaanslagen.

Noten

- ¹ Vergelijk: Ingrid van der Vlis e.a., 'Joodse burgers in Noord-Holland Noord: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, augustus 2022); Ingrid van der Vlis e.a., 'Joodse burgers in Alkmaar: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, november 2022); Ingrid van der Vlis e.a., 'Joodse burgers in Den Helder: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, november 2022); Ingrid van der Vlis e.a., 'Joodse burgers in Zaanstad: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, januari 2023).
- ² Geert-Jan Mellink, Peter Saal, en Steven van Schuppen, *Verdreven voor de Atlantikwall: ontruiming en afbraak van de Nederlandse kuststreek, 1942-1945*, 2de dr. (Zwolle: WBOOKS, 2017).
- ³ NHA, 18, inv.nrs. 1026-1036 Indices op de besluiten 1940-1943.
- ⁴ NHA, 641, inv.nrs. 318-323 Agenda's van besluiten van Gedeputeerde Staten 1943-1945.

5. Amstelveen

Een aantal Nederlandse kustgemeenten had veel te lijden van de oorlog door de bouw van de Atlantikwall en de evacuaties. Ook in **Amstelveen** was de oorlog zichtbaar, maar dan door de nabijheid van Schiphol als luchthaven en radiostation. Beide werden doelwit van geallieerde luchtaanvallen. Die raakten ook Amstelveen, omdat hier een deel van het luchtafweergeschut voor het vliegveld stond opgesteld.

Net als Zandvoort kende Amstelveen een relatief grote Joodse gemeenschap, terwijl de gemeente tegelijkertijd een NSB-bolwerk was. Op haar hoogtepunt, tijdens de Provinciale Statenverkiezingen van 1935, scoorde de NSB in deze gemeente 15 procent van de stemmen. Ze deelde daarmee de tweede plaats met twee andere partijen, achter de katholieke RKSP (26 procent). Ter vergelijking: landelijk haalde de NSB gemiddeld 8 procent van de stemmen.

De benoeming van burgemeesters in Amstelveen volgde het bekende patroon uit grote delen van Noord-Holland. In mei 1942 ontsloeg de bezetter Gerrit Haspels, de vooroorlogse burgemeester – waarschijnlijk omdat hij weigerde mee te werken aan de gedwongen evacuatie van Joodse inwoners naar Amsterdam. De oorlogsburgemeester die de ambtsketen overnam, was de NSB'er Samuel D.J. Westendorff. Ook zijn wethouders waren lid van de NSB. De oude wethouders namen ontslag met de burgemeester. Na de bevrijding keerde Haspels terug en verdween Westendorff in een interneringskamp.¹

De Joodse gemeenschap was in de jaren dertig snel gegroeid door vluchtelingen uit Duitsland en Polen. In juni 1938 werd een houten gebouw aan de Randwijcklaan 13 ingewijd als synagoge. Uit de grote Joodse gemeenschap van destijds staan 166 namen op het gemeentemonument voor oorlogsslachtoffers. Anders dan in buurgemeenten bleef de Joodse gemeente in Amstelveen na de Tweede Wereldoorlog bestaan.

Onteigeningen

De 22 panden in gemeente Amstelveen die de bezetter doorverkocht en in de Verkauftbücher noteerde, zijn allemaal ook daadwerkelijk verkocht. Hetzelfde geldt voor 3 transacties met percelen weiland/bouwland, en nog eens 6 panden die we langs andere wegen vonden. Een zevende pand dat we vonden, werd nooit verkocht (en staat dus terecht niet in de Verkauftbücher). Uit het kadasteronderzoek blijkt dat geen van de onderzochte panden eigendom in erfpacht betrof. De synagoge aan de Randwijcklaan was geen Joods bezit maar eigendom van de Nederduitse Hervormde Kerk te Amstelveen en is dus niet onteigend. We weten niet zeker of we alle onteigende Joodse panden gevonden hebben. 29 panden lijkt weinig, gezien de grootte van de Joodse gemeenschap,

Gemeente Amstelveen heette tot 1964 Nieuwer-Amstel. Er zijn geen voormalige gemeenten die na de oorlog zijn opgenomen. Amstelveen was toen al de grootste plaats in de gemeente.

maar misschien ook weer niet vanwege het grote aandeel vluchtelingen. Ook dat maar 1 pand niet verkocht werd, is opvallend in vergelijking met andere gemeenten in de regio.

Het voorbeeld van een van de transacties, Ouderkerkerlaan 30-31, laat zien dat de Verkaufsbücher niet altijd een betrouwbare bron zijn. De Joodse eigenaar had dit pand pas in 1941 gekocht en deed het in 1943 'om niet' (kosteloos) over aan zijn kinderen (uit een gemengd huwelijk). Dit was een kennelijk geslaagde poging om het pand uit handen van de bezetter te houden. Maar in de Verkaufsbücher staan de minderjarige kinderen wel als oorlogskopers genoteerd.²

De transacties en panden in de Verkaufsbücher geven voor Amstelveen een vergelijkbaar beeld als in andere relatief kleine plaatsen. De meeste eigenaren staan in de boeken met een Amsterdams adres, of in ieder geval een adres buiten Amstelveen. Dat kan betekenen dat ze zelf niet in het huis woonden, maar waarschijnlijker is dat ze gedwongen waren om te evacueren voordat de bezetter het pand in beheer nam. Er waren maar weinig eigenaren met meer dan 1 pand in Amstelveen. Ook onder de kopers was veel spreiding. Dat suggereert dat het privépersonen waren en geen professionele opkopers, met uitzondering van makelaar en oorlogsprofiteur Everout. De kopers kwamen vaak juist wel uit Amstelveen.

Opvallend is hoe vroeg de meeste Amstelveense panden doorverkocht werden: twee derde van de transacties vond al in 1942 plaats. Maar ook dat valt te verklaren uit de vroege gedwongen evacuatie, en is voor Noord-Holland niet uitzonderlijk. Niet verrassend is dat Everout in alle gevallen de makelaar was die de commissie kreeg van de ANBO. De gemiddelde prijs van 13.000 gulden per pand past in het bredere beeld van de gemeenten rondom Amsterdam. Ook het topaanbod van bijna 40.000 gulden voor vier panden aan de Dijkgravenlaan, en 30.000 voor Bovenkerkerkade 11 (tot 1942-1943: nummer 3) is niet uitzonderlijk (zie Bijlagen, tabel 2).

Het statige pand Bovenkerkerkade 11 was eigendom van de Joodse advocaat Carel Zadoks. De NGV het nam net als ander Joods vastgoed 'in beheer' in 1942, en verkocht het al snel door aan NSB'er Johannes Franciscus Spoor. Die verkocht het pand als tussenhandelaar nog dezelfde dag (14 oktober) weer door aan NSB-burgemeester Westendorff. Volgens het oorspronkelijke plan (opgesteld in augustus) zou de volgende koper gemeente Amstelveen zijn geweest, en niet de burgemeester. Wel beloofde de gemeente in oktober dat ze de restauratiekosten zou voorschieten. Maar de Commissaris der Provincie keurde dit voorschot uit de gemeentekas af. Daarom gaf Westendorff een andere draai aan de zaak: eind 1943 verkocht hij zijn woning aan de gemeente, om er een officiële ambtswoning van te maken. Aan die koopakte is af te lezen hoe dubieus deze transactie was: Westendorff tekende als privépersoon (als verkoper) én namens de gemeente (als koper). Pas in augustus 1944 werd de koop definitief. Bij de bevrijding was gemeente Amstelveen dus eigenaar van een onteigend Joods pand.³

We hebben op verschillende manieren panden gezocht die niet in de Verkaufsbücher stonden. De extra controles via de notulen van het college, en de overzichten met door de Commissaris goedgekeurde aan- en verkopen door gemeente Amstelveen, maken het vrijwel zeker dat het in gemeente Amstelveen echt alleen om dit ene pand ging.

De archiefdocumenten suggereren dat burgemeester Westendorff zich niet veel aantrok van het oordeel van de Commissaris in Haarlem, ook een NSB'er. Zijn plan was eerst dat de gemeente het pand voor hem zou kopen. Dat werd teruggedraaid toen het verzoek in 1942 al bij de Commissaris lag. In 1944 vroeg de gemeente alsnog goedkeuring om hetzelfde pand van de burgemeester te kopen. De Commissaris stelde dat besluit uit en er kwam nooit groen licht voor, maar de vestzak-broekzak doorverkoop ging toch door.⁴

Rechtsherstel

Zoals de bezetter vrijwel alle onteigende panden doorverkocht, is ook het beeld bij het rechtsherstel na de bevrijding helder: voor alle 28 doorverkochte panden heeft aantoonbaar rechtsherstel plaatsgevonden. Hoe lang dat duurde, hing van veel zaken af en verschilde ook in gemeente Amstelveen behoorlijk. Het snelst verliep de teruggaaf bij een bijzonder geval waar de eigen familie het huis van de eigenaar gekocht had; die zaak was in 1945 al afgerond. Meestal duurde rechtsherstel tot 1947 of 1948.

In het kadaster zien we een patroon: rechtsherstel duurde langer voor panden die de oorlogskoper weer had doorverkocht. Dat is niet vreemd. Een zaak werd ingewikkelder naarmate er meer partijen waren – kopers, verkopers en hypotheekverstrekkers – die allemaal met elkaar tot een minnelijke schikking moesten komen. In een paar gevallen werd de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) pas in 1950 of 1951 weer in het kadaster genoteerd als eigenaar (zie Bijlagen, tabel 2).

Na de bevrijding moest ook de gemeente haar aankoop van Joods onteigend bezit afwikkelen in het kader van het rechtsherstel. De vrouw van eigenaar Carel Zadoks had de oorlog overleefd. Het NBI stelde haar aan als bewindvoerder.

In mei 1945, direct na de bevrijding en nog voordat de procedures voor het rechtsherstel ingericht waren, maakte de interim-burgemeester van Amstelveen zich vooral zorgen of het Joodse pand dat de gemeente had aangekocht niet een flinke schadepost zou gaan worden. Als het pand terug zou gaan naar de rechtmatige eigenaar, wie zou dan de koopsom terugbetalen aan de gemeente? De gemeente kon toen nog niet weten dat ze de koopsom terug zou krijgen in de vorm van een claim op het in beslag genomen NGV-vermogen en dat die claim een paar jaar later zonder problemen zou worden uitbetaald. Daarom probeerde de gemeente beslag te laten leggen op de bezittingen en inboedel van voormalig NSB-burgemeester Westendorff, die in hechtenis zat – zonder succes.

In juni eiste de weduwe in kort geding dat de gemeente het pand op korte termijn teruggaf. De gemeente liet weten hiertoe bereid te zijn, maar wilde dat wel officieel regelen via de Raad voor het Rechtsherstel, die intussen in oprichting was. In afwachting van formele teruggaaf onderhandelden de partijen over de verrekening van lopende inkomsten en kosten. De gemeente gebruikte het pand op dat moment als noodziekenhuis en ging huur betalen aan de eigenares.

De schikking tussen de gemeente en mevrouw Zadoks kwam pas tot stand in 1949. Voor de periode waarin de gemeente eigenares van het pand was geweest, vergoedde zij 75 gulden huur per maand aan Zadoks. Dit bedrag was gelijk aan de huurwaarde van het pand voor de oorlog. In deze huurvergoeding werden de lasten van het pand verrekend: de verzekering, grondbelasting, straatbelasting, polderbelasting en onderhoudskosten gelijk aan tien procent van de huur. Deze verrekening van lasten over oorlogsjaren werd beschouwd als een standaard onderdeel van dit soort schikkingen en was geen punt van conflict. Over een ander deel van de schikking ontstond wel onenigheid tussen de gemeente en Zadoks. Dit betrof de verrekening van waardevermeerdering en waardevermindering. De gemeente had voor 10894,32 gulden het pand gerestaureerd en een tuin aangelegd. Hoewel zij niet al deze kosten kon claimen als waardevermeerdering, motiveerde dit haar wel om zich hard op te stellen in de verrekening. De gemeente stelde dat mevrouw Zadoks 'haar woning destijds in vervuilde staat achterliet' en dat de gemeente het pand 'netjes opgeknapt' had.

De vordering van de gemeente op Zadoks wegens vermeende waardevermeerdering was aanvankelijk 1405 gulden maar dit werd later bijgesteld tot 480 gulden. De vordering van Zadoks op de gemeente wegens waardevermindering was 520 gulden. Dit bedrag betrof onder meer de kosten van herstellen van delen van de woning in oude staat. Uiteindelijk werd besloten dat beide partijen hun vordering zouden laten vallen om een compromis te bereiken. De gemeente ging hier zeer schoorvoetend mee akkoord en er werd met gesloten beurzen afgerekend.

De gemeente probeerde al in 1947 de financiële schade van de teruggaaf op Westendorff te verhalen. Die stelde dat hij een ambtswoning gekocht had, huur betaald had aan de gemeente en dat de verantwoordelijkheid dus bij de gemeente lag. De gemeente was het daar niet mee eens: Westendorff had zonder toestemming van de Commissaris gekocht, en de gemeente zou nooit een Joods pand als ambtswoning aangekocht hebben. De zaak tussen Westendorff en gemeente Amstelveen sleepte nog jaren voort, ging van NBI naar de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel en van daar naar de gewone rechter. Ook de (erven van) de eerste oorlogskoper Spoor werden erin betrokken. De zaak werd ingewikkelder en ingewikkelder. In 1955 kreeg de gemeente uiteindelijk op de meeste punten gelijk. De oud-burgemeester, inmiddels weer vrij man, en de eerste oorlogskoper moesten de kosten betalen.⁵

Dan blijft de vraag over of gemeente Amstelveen haar Joodse inwoners en nabestaanden naheffingen en boetes heeft opgelegd voor gemeentebelastingen of erfpacht. In het Stadsarchief zijn nog wel de grootboeken van inkomsten van gemeente Amstelveen in te zien, maar niet meer de kohieren met de individuele belastingaanslagen uit de laatste bezettingsjaren en de eerste jaren na de bevrijding. In de grootboeken na de oorlog staat een paar keer betaling van ‘achterstallige straat- en rioolbelasting’. Omdat hier geen namen bij staan, kunnen we niet achterhalen of dit (ook) om Joodse terugkeerders ging. Het is sowieso onwaarschijnlijk dat de gemeente hier actief werk van maakte. Waarschijnlijk ging het voor Joodse panden om openstaande schulden die door een beheerder of nabestaande na rechtsherstel werden betaald.⁶

Bejegening

De twee burgemeesters van Amstelveen stelden zich duidelijk verschillend op. Haspels was ontslagen omdat hij in de ogen van de nazi's niet genoeg meewerkte. Hij was een van de weinige Nederlandse burgemeesters (met de burgemeester van Zaandam) die werden ontslagen, omdat hij weigerde mee te werken aan de Jodenvervolging. Zo liet Haspels in maart 1942 nog een Joodse school door de gemeente ondersteunen.

Het is lastiger om een oordeel te vormen over NSB-burgemeester Westendorff. Bij zijn installatie bleek dat hij duidelijk populair was bij de bevolking en dat hij prat ging op zijn pro-Duitse en nationaalsocialistische sympathieën. En terwijl de Joodse advocaat Carel Zadoks in november 1942 in kamp Amersfoort gefusilleerd werd, trok de burgemeester in diens huis aan de Bovenkerkerkade. Ook liet hij begin 1943 ambtenaren met een Joodse echtgenote ontslaan.⁷

Daar staat tegenover dat deze NSB-burgemeester zich in de dagelijkse bestuurspraktijk zo tolerant opstelde, dat de bezetter argwanend werd en een onderzoek tegen hem instelde. De burgemeester zou de rekrutering voor tewerkstelling tegengewerkt hebben en zelfs de bevolking voor aanstaande razzia's gewaarschuwd hebben. Toch bleef hij tot de bevrijding in functie. Na zijn voorarrest werd Westendorff in 1947 na zijn zuiveringsproces vrijgelaten uit het interneringskamp. Ook het tribunaal had duidelijk moeite om de gebruikelijke klachten over een NSB-burgemeester te rijmen met steunbetuigingen dat hij het verzet zijn gang zou hebben laten gaan.⁸

De politieke 'kleur' van de burgemeester had invloed op hoe de gemeente-diensten en politie handelden. Onder de NSB-burgemeester was de collaboratie actiever, is onze voorzichtige indruk. De gemeente ruimde zelf scholen die de Wehrmacht vorderde. Lijsten met gevorderde en ontruimde panden werden goed bijgehouden, net als de kosten die men daarbij maakte.⁹

Noten

- ¹ Catharina Visser, Jaren van verduistering: de bezettingstijd in Amstelveen (Zutphen: Walburg Pers, 2018).
- ² Verkaufsbücher, Laufnr. S5705.
- ³ SA-A, 30355, inv.nr. 204, Bovenkerkerkade 3, perceel grond met opstallen, zijnde de ambtswoning van de burgemeester in oorlogstijd, S.D.J. Westendorff, met akte tot gedeeltelijk rechtsherstel ten gunste van de erven C. Zadoks en met rechtszaak bij de Raad voor Rechtsherstel, 1942-1957; SA-A, 30355, inv.nr. 6370 Notulen B&W 1942, 29 augustus 1942.
- ⁴ NHA, 18, inv.nr. 1033, Indices op besluiten 1942; NHA, 641, inv.nr. 322, Agenda's van besluiten van GS en van het overleg van de commissaris der provincie en de Bestuursraden 1940-1989, 21 april 1944.
- ⁵ NA, NBI, dossier 197036, C.M. Zadoks; NA, 2.09.16.17, Raad voor het Rechtsherstel, dossier 795 Zadoks; SA-A, 30355, inv.nr. 6371, Notulen B&W 1943-1945.
- ⁶ SA-A, 30355, inv.nrs 5734, 6641, 5736-5739, 5741 en 5743 Grootboeken van inkomsten en uitgaven.
- ⁷ Joods Monument, nr. 130129.
- ⁸ Visser, Jaren van verduistering, 163-210.; Trouw (6 juli 1989); NA; CABR, dossiers 21220 (3803) en 103011.
- ⁹ SA-A, 30355, inv.nr. 4563 Vordering van onroerende goederen van en schadevergoedingen aan particulieren, met circulaires van het rijk, 1942-1943; SA-A, 30355, inv.nr. 6371, Notulen B&W 1943-1945.

6. Bloemendaal

In de zomer van 1941 stuurde de bezetter de gemeenteraad van **Bloemendaal** naar huis. Ook het college van B en W werd ontbonden; voortaan was de burgemeester de enige bestuurder. Maar burgemeester jonkheer Co den Tex was anti-Duits en werkte weinig mee met de nazi's. Hij werd ontslagen en vervangen door de NSB'er Jan Willem Zigeler, een overtuigde nazi die daarvoor burgemeester van Oostzaan was geweest. Zigeler werkte wel mee aan maatregelen van de bezetter, met name aan de uitvoering van anti-Joodse besluiten. Den Tex werd samen met veel andere prominente Nederlanders vastgezet in het gijzelingskamp **Sint-Michelsgestel**. Na de oorlog keerde hij terug als burgemeester van Bloemendaal.

Een paar wethouders vertrokken tegelijk met burgemeester Den Tex. Een van hun vervangers, de NSB'er Gerardus Jacobus Bakker, speelde later een rol in de onteigening en doorverkoop van Joods vastgoed.¹

De belangrijkste gebeurtenis in de oorlogsgeschiedenis van Bloemendaal was de evacuatie van de gemeente. Net als in andere kustgemeenten werden huizen ontruimd voor de aanleg en verbreding van de Atlantikwall. De kuststrook werd tot verboden terrein verklaard. De ontruimingen begonnen eind 1942 en duurden tot ver in 1944. Sommige huizen werden gebruikt om soldaten in te kwartieren, maar een groot deel van de straten werd gesloopt.

Ook het provinciaal ziekenhuis Meer en Berg in Santpoort en het nabijgelegen psychiatrisch ziekenhuis Rosenburg werden ontruimd. In deze ziekenhuizen waren meerdere Joodse burgers ondergedoken als 'patiënt'. Zij werden bij de evacuatie opgepakt en gedeporteerd.

Naar schatting 450 inwoners van Bloemendaal kwamen door oorlogsgeweld en bezetting om het leven. Op het monument voor de Joodse slachtoffers in Bloemendaal staan 123 namen. Net als in de omliggende gemeenten leidden de anti-Joodse maatregelen van de eerste oorlogsjaren niet meteen tot deportatie naar concentratiekampen via Vught of Westerbork, maar in eerste instantie tot 'gedwongen evacuatie' naar het nabijgelegen Amsterdam. Wel had deze evacuatie een heel ander karakter dan de gedwongen verhuizing van alle Bloemendalers uit het spergebied langs de kust.²

Onteigeningen

In de Verkaufsbücher staan voor Bloemendaal 47 transacties waarbij Joods vastgoed werd doorverkocht. Zoals wel vaker blijken die gegevens niet helemaal juist. Van de 46 panden die we in het kadaster hebben kunnen terugvinden, zijn er 41 daadwerkelijk verkocht. In 5 gevallen is de koop uiteindelijk niet doorggegaan.

Bij het huidige Bloemendaal horen ook de vroegere gemeente Bennebroek en de dorpen Overveen, Aerdenhout en Bentveld. Bentveld is deels opgegaan in gemeente Bloemendaal en deels in gemeente Zandvoort.

Een interneringskamp waar de bezetter prominente Nederlanders uit politiek, economie en cultuur vasthield. Hun gijzeling moest het verzet van anti-Duitse acties afhouden. Een paar van hen werden in 1942 gefusilleerd als vergeldingsmaatregelen voor sabotage.

Bovendien hebben we op andere manieren nog 11 onteigende Joodse panden gevonden. 9 daarvan zijn wel verkocht door de bezetter, en de koopprijs ging naar de roofinstellingen. Toch staan deze panden niet in de Verkaufsbücher. Of dit slordigheid was of andere redenen had, konden we niet vaststellen.

De gemeente zelf trad bij geen van deze transacties als koper op, ook niet uit tweede of derde hand. Wel heeft de gemeente overwogen om de Joodse begraafplaats in Overveen te kopen. Ook heeft wethouder Bakker op persoonlijke titel Joodse panden gekocht. De gemeente zelf huurde na de oorlog een doorverkocht Joods pand.

De ongeveer 50 onteigende en doorverkochte Joodse panden in Bloemendaal leveren weinig verrassingen op. Het Joodse vastgoedbezit was gespreid: maar een paar eigenaren bezaten meer dan 1 pand. Ook bij de oorlogskopers was niemand die in Bloemendaal meer dan 4 panden kocht. In de Verkaufsbücher staat bij de Joodse eigenaar opvallend vaak een woonadres buiten Bloemendaal. Veel Joodse inwoners werden al in 1942 of 1943 naar Amsterdam geëvacueerd. Ook de kopers kwamen opvallend vaak van buiten de gemeente. Daarbij past dat een derde van de panden al in 1942 werd verkocht. Vooral makelaar Van Cranenburgh verdiende aan de ANBO-transacties. De gemiddelde verkoopprijs was met bijna 20.000 gulden duidelijk hoger dan in andere gemeenten (zie Bijlagen, tabel 2).

De Joodse begraafplaats aan de Tetterodeweg in het dorp Overveen gaat terug tot het eind van de 18^e eeuw. Het verhaal gaat dat de begraafplaats tijdens de bezetting gesloten zou worden, geruimd en de grond verkocht, maar dat een ambtenaar dat wist te voorkomen door erop te wijzen dat de grond van een geruimde begraafplaats pas na 30 jaar bebouwd mag worden. Zoals in meer gemeenten gebeurde, bood de **Commissaris voor de Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen** de begraafplaats in mei 1944 via een makelaar aan de gemeente te koop aan.

Uit de notulen van burgemeester en wethouders blijkt dat zij hierover overlegden met de Dienst Publieke Werken en de verantwoordelijke NSB-wethouder Bakker. Mogelijk gebeurde dit omdat het perceel van pas kwam bij plannen die de gemeente had om wegen aan te leggen. In de notulen staat niet of de koop wel of niet is doorgegaan. Maar uit het kadaster blijkt dat het perceel nooit verkocht is. En ook in het overzicht van gemeentelijke aan- en verkoop van percelen en panden (bij de Commissaris van de Provincie Noord-Holland) komt zo'n aankoop door gemeente Bloemendaal niet voor. We mogen dus concluderen dat deze koop niet heeft plaatsgevonden. De begraafplaats bleef op naam van de Nederlands Israëlitische hoofdsynagoge staan.³

Gerardus Bakker werd onder burgemeester Zigeler in 1943 tot wethouder benoemd. Hij was tijdens de bezetting NSB-lid en werd ook lid van de SS. Tijdens het zuiveringsproces na de oorlog werden hem niet alleen deze lidmaatschappen verweten, maar ook het feit dat hij 'voordeel heeft getrokken

Deze instelling van de bezetter hield toezicht op niet-commerciële organisaties. Ze kon die ontbinden en zich de financiële middelen toe-eigenen. Tot deze organisaties behoorden vrijmetselaarsloges, maar ook Joodse gemeenten.

uit door den vijand genomen maatregelen door het koopen van aan Joden toebehoorende huizen'. Hiermee had hij volgens het oordeel niet alleen het immorele handelen van de bezetter gesteund, maar zichzelf ook nog eens verrijkt. Zelden zagen we in een zuiveringsdossier zo'n nadrukkelijk moreel oordeel over een aankoop van Joods vastgoed. Bakker verdedigde zich door vol te houden dat hij niet had geweten dat het om Joods bezit ging. Aangezien hij zich in 1941 bij de bezetter had aangeboden als beheerder van Joodse bezittingen, was dat geen geloofwaardige bewering. Als deel van zijn straf nam de staat zijn vermogen in beslag.⁴

De eerste aankoop van de wethouder was een typisch voorbeeld van een gemaskeerde aankoop: het pand Julianalaan 140 (toen Lindenlaan) van de Joodse eigenaar Gerzon Serphos werd op 8 mei 1944 van de ANBO gekocht door ene C.L. Hagenaar. Die verkocht het pand dezelfde dag nog door aan Bakker, met 2.000 gulden winst. Bakker heeft elders in de regio ook panden gekocht. Een maand later, toen de geallieerden al in Normandië geland waren, kocht Bakker ook Spiegelenburgstraat 10. De eigenaar was begin 1943 gestorven en had geprobeerd om het pand aan de onteigeningsmaatregelen van de bezetter te onttrekken door het aan een jeugdcentrum na te laten.⁵

Een paar maanden na de bevrijding liet Willem Lodewijk Cohen de gemeente weten dat hij weer zelf over zijn pand aan de Bloemendaalseweg 186 beschikte. Maar rechtsherstel zou nog tot 1947 op zich laten wachten. Cohen bezat en verhuurde het pand sinds 1938, hij woonde zelf in Brussel. Vanaf mei 1943 was het pand gebruikt als Stein hotel-restaurant en 'Wehrmachtsverkehrlokal' (een uitgaans- en eetgelegenheid voor Duitse officieren). Vanaf mei 1945 was hier het adviesbureau van Nederlands Volksherstel ondergebracht. De oude-nieuwe eigenaar verwachtte dat de gemeente de huurbetalingen voor het pand vanaf nu naar zijn rekening zou overmaken. De gemeente ging het Joodse pand pas na de bevrijding huren.⁶

Rechtsherstel

In totaal hebben we in Bloemendaal bijna 60 onteigende Joodse panden kunnen opsporen. Een tiental daarvan is niet verkocht, of we hebben de eigendomsgeschiedenis ervan niet kunnen reconstrueren. Voor alle doorverkochte panden (met 1 uitzondering) hebben we met behulp van het kadaster met zekerheid kunnen vaststellen dat na de bevrijding rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Meestal gebeurde dat in 1947, wat in vergelijking met andere plekken in Nederland relatief vroeg is, maar soms ook pas in 1949 of 1950 (zie Bijlagen, tabel 2).

Wethouder Bakker kwam na de bevrijding meteen in het vizier van de Bijzondere Rechtspleging. Het rechtsherstel voor de twee onteigende panden in zijn bezit duurde toch een aantal jaren. De NBI-beheerder van Bakker sloot in 1950 een minnelijke schikking met de erfgenaam van de gestorven Joodse eigenaar: Bakkers hypotheek werd afgelost, maar hij betaalde ook de kosten

voor het afsluiten van een nieuwe hypotheek voor de erfgenaam en droeg de huuropbrengsten van het huis over. De erfgenaam zorgde ervoor dat het jeugdcentrum alsnog het pand kon gebruiken.

Voor Julianalaan 140 vond rechtsherstel al in 1947 plaats, hoewel ook hier problemen waren. De oorspronkelijke eigenaar, Gerzon Sephos, had de oorlog overleefd en kon al in 1946 weer over zijn huis beschikken. Een jaar later werd hij weer officieel eigenaar. De eerste oorlogskoper moest de hypotheek van de tweede (Bakker) aflossen en bleef zelf zitten met een vordering op het NGV-vermogen, dat beheerd werd door het NBI. Ook de huuropbrengst ging na aftrek van onderhoudskosten naar Sephos. In beide gevallen lijkt het voor de oorspronkelijke eigenaar of erven bij de minnelijke schikkingen gunstig dat de NSB-koper onder beheer stond en voor een zuiveringstribunaal moest verschijnen.⁷

Ook in Bloemendaal vonden we geen aanwijzingen voor naheffingen en boetes op gemeentebelastingen. Dat klopt met de bestuurlijke logica: het zou veel werk zijn geweest voor slechts enkele tientallen guldens. De archieven bieden in ieder geval geen duidelijkheid: de kohieren met individuele aanslagen bestaan niet meer. En in het grootboek van inkomsten voor 1945 staat wel dat er alsnog achterstallige belastingen uit 1944 binnenkwamen, maar zonder aan te geven wie deze betaalde en of de gemeente hier actief achteraangegaan is.⁸

Bejegening

Zoals in andere gemeenten waren ook in Bloemendaal de gemeentediensten en de gemeentepolitie betrokken bij de anti-Joodse maatregelen. In het begin waarschijnlijk minder dan op andere plekken, doordat de burgemeester niet meewerkte met de nazi's. Omgekeerd was het gemeentebestuur na het ontslag van burgemeester Den Tex in de herfst van 1941 in handen van de NSB. De gemeente speelde toen een rol bij het leeghalen van Joodse huizen en de opslag van inboedels. Het was zelfs zo dat nieuwe bewoners van Joodse woningen – oorlogskopers en huurders – bij de gemeente klaagden als de inboedels nog niet afgevoerd waren.

In 1943 verzocht het ministerie van Binnenlandse Zaken de gemeente om gemaakte kosten op te sommen, zodat de bezetter deze kon vergoeden. Denk aan kosten voor bewaring, opslag en bewaking van inventarissen van Joodse inwoners, voor ontruiming van achtergelaten woningen en voor het transport van de Joodse inwoners. Toen de gemeente een paar weken later aan het verzoek werd herinnerd, noteerde iemand in het Bloemendaalse raadhuis: 'kan onbeantwoord blijven, aangezien hier dergelijke onkosten niet zijn gemaakt'. Dit suggereert dat de bezetter in deze vroege fase van verdergaande anti-Joodse maatregelen rondom Amsterdam de uitvoering nog meer zelf in handen hield en van gemeenten minder medewerking verwachtte dan later het geval zou zijn.

Dit zou ook verklaren waarom de dossiers in het gemeentearchief over de betrokkenheid bij anti-Joodse maatregelen van politie en gemeente-

diensten opvallend karig zijn. In de naoorlogse dossiers staat wel dat de oud-burgemeester en zijn medestanders in het ambtenarenapparaat geprobeerd zouden hebben om Duitse en anti-Joodse maatregelen te dwarsbomen. De impact daarvan is moeilijk te wegen: meestal werkten politie en gemeentediensten mee aan Duitse maatregelen, met die tegen de Joodse inwoners.⁹

Al in april 1941 kreeg de commissaris van politie Bloemendaal een lijst met namen van de Commissaris van de Provincie, om te controleren of alle Joodse inwoners zich hadden gehouden aan de orders om naar Amsterdam te verhuizen. Dat gebeurde naar aanleiding van de Februaristaking. Onder NSB-burgemeester Zigeler werden deze lijsten met Joodse inwoners – die de bezetter van elke gemeente vroeg – zonder aarzeling opgesteld en toegestuurd. Men onderzocht ook of de beide ziekenhuizen patiënten van Joodse afkomst hadden.¹⁰

De bezetter schoof burgemeester Den Tex van Bloemendaal al in september 1941 aan de kant, omdat hij anti-Duits zou zijn en niet meewerkte met de maatregelen van het naziregime. Den Tex weigerde als een van weinige Nederlandse burgemeesters om anti-Joodse maatregelen uit te laten voeren, zoals het ophangen van borden ‘voor Joden verboden’. Ook weigerde hij te laten collecteren voor het Duitse Rode Kruis, omdat hij daarmee naar eigen zeggen de belangen van het bezettingsleger zou dienen.¹¹

Na de bevrijding keerde Den Tex terug. Zoals veel van zijn ambtgenoten hield hij een rede in de opnieuw geïnstalleerde gemeenteraad, waarin hij terugblikte op de bezettingsjaren. In dit verhaal ging de meeste aandacht uit naar het feit dat Bloemendaal in de vijf oorlogsjaren van een welvarende een noodlijdende gemeente was geworden. Over de Joodse slachtoffers van het naziregime sprak de burgemeester met geen woord, terwijl hij het wel had over veel andere groepen slachtoffers, zoals verzetsstrijders.¹²

In de archieven vonden we weinig aanwijzingen voor de houding van de gemeente tegenover Joodse burgers. Vanzelfsprekend moeten we daarbij onderscheid maken tussen de bezettingsjaren (en met name de ambtsperiode van de NSB-burgemeester) en de tijd na de bevrijding (met de oude-nieuwe burgemeester Den Tex).

Het is niet verbazingwekkend dat het NSB-gemeentebestuur begin 1944 een verzoek van Pieter Witkop voor de verbouwing van het Joodse pand Bloemendaalseweg 243 zondermeer goedkeurde. Witkop had het huis van de bejaarde Jacob Ween gekocht, die een jaar eerder in Sobibor vermoord was. Opvallender is de discussie die in januari 1947 in de gemeenteraad ontstond over de vraag of de gemeente met aannemer Reijnierse in zee moest gaan. Die werd immers van collaboratie verdacht. En in de oorlog had hij voor Witkop het onteigende pand van Ween verbouwd, hoewel ook Ween zijn klant was geweest en hij dus van de voorgeschiedenis wist.¹³

Omgekeerd toonde de gemeente zich in 1948 onbuigbaar toen een ondergedoken Joodse inwoner, die in 1942 door de politie was opgepakt, zijn contanten

(700 gulden) terugverlangde, die de politie hem destijds zou hebben afgenomen. De burgemeester stelde dat de agenten waren 'opgetreden als uitvoerders van een bevel van de bezetter' en niet 'als ambtenaren der gemeente Bloemendaal'.¹⁴

Kortom, de komst van een NSB-bestuur in 1941 betekende een duidelijke omslag in het handelen van de gemeente tegenover Joodse burgers. Maar voor de tijd na de bevrijding is het beeld eerder grijs dan zwart of wit. Er zijn weinig tekenen van erkenning van het bijzondere Joodse slachtofferschap.

Noten

- ¹ Marie Nierhoff en Jaap Vogel, Bloemendaal: kroniek 1939-1945 (Bloemendaal: Gemeente Bloemendaal, 2005); J. Römelingh, 'Het gemeentebestuur van Bloemendaal in de jaren 1941-1945', *Ons Bloemendaal* 19, nr. 1 (1995): 25-31.; NHA, 2372, inv.nr. 805, Benoeming en ontslag van J.W. Zigeler als burgemeester van Bloemendaal, 1941-1945; NA, CABR, dossiers 91924, 41789.
- ² Stichting Oorlogshistorie Bloemendaal, 'De Bloemendaalse politieke situatie'; Joods Amsterdam, 'Provinciaal Ziekenhuis Bloemendaal-Santpoort'; R.J. Hein, 'De evacuaties in Bloemendaal', *Ons Bloemendaal* 19, nr. 1 (1995): 32-37.
- ³ Joodse Begraafplaats Overveen, www.joodsebegraafplaatsoverveen.nl/geschiedenis; Onderzoeksgids Oorlogsgetroffenen WO2, 'Commissariaat voor de Niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen'; Kadaster Bloemendaal, perceelnrs. A 9354, A 9355 en A 9357, leggerartikels 5003 en 5050; NHA, 2372, inv.nr. 53, Besluitenlijsten B&W 9 november 1943-17 april 1945; NHA, 18, inv.nr. 1033 en 1035, Indices op de besluiten 1942 en 1943.
- ⁴ NA, CABR, dossier 41982.
- ⁵ NA, 2.09.16.02, inv.nr. 30972, Bakker, G.J., Bloemendaal; NA, 2.09.48, inv.nr. 816, Schikking 4281-4428; Joods Monument, nr. 134225.
- ⁶ Verkaufsbücher, Laufnr. 1968; Kadaster Bloemendaal, A 9839, 9840 / 6827; Bloemendaal 1940-1945; NHA, 2372, inv.nr. 54, Besluitenlijsten B&W 8 mei 1945-december 1945, Notulen 22 augustus 1945.
- ⁷ NA, 2.09.48, inv.nr. 838, Schikking 6641-6778; NA, 2.09.16.02, inv.nr. 30972, Bakker, G.J., Bloemendaal.
- ⁸ NHA, 2372, inv.nr. 415, Grootboek van inkomsten 1945.
- ⁹ NHA, 2372, inv.nr. 1571, Het nemen van maatregelen ten opzichte van Bloemendaalse inwoners van joodse afkomst, 1940-1948.
- ¹⁰ NHA, 2372, inv.nr. 1572 Verplichte aanmelding voor Bloemendaalse inwoners van joodse afkomst, 1941-1944.
- ¹¹ NHA, 2372, inv.nr. 804, Burgemeester jhr. mr. C.J.A. den Tex, 1941-1954.
- ¹² NHA, 2372, inv.nr. 864, Burgemeester jhr. mr. C.J.A. den Tex, 1941-1954, Toespraak burgemeester Den Tex 11 mei 1945.
- ¹³ Joods Monument, nr. 128872; Verkaufsbücher, Laufnr. 7083; NHA, 2372, inv.nr. 53, Besluitenlijsten B&W 9 november 1943-17 april 1945, Notulen Februari 1944, Notulen Januari 1947.
- ¹⁴ NHA, 2372, inv.nr. 1571, Het nemen van maatregelen ten opzichte van Bloemendaalse inwoners van joodse afkomst, 1940-1948.

7. Zandvoort

In de jaren dertig werd Zandvoort een nationaalsocialistisch bolwerk. Terwijl de NSB bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 landelijk 8 procent van de stemmen haalde, was dat in Zandvoort 23 procent. De NSB werd daarmee de tweede partij van de gemeente, na de socialistische SDAP (28 procent) en ruim voor de katholieke RKSP (12 procent). Hierdoor werd de situatie van de relatief grote Joodse gemeenschap in Zandvoort al voor de bezetting steeds dreigender.

Bij het uitbreken van de oorlog was Henri van Alphen burgemeester van Zandvoort. Hij werd eind 1942 ontslagen en vervangen door een waarnemer, NSB'er Jan Willem Zigeler, die toen al een jaar burgemeester van het naburige Bloemendaal was. Van Alphen keerde na de oorlog voor een paar jaar terug in zijn oude ambt. De door de bezetter benoemde burgemeester kon in de gemeente rekenen op een brede aanhang onder de bevolking. En ook een paar wethouders voor en tijdens zijn ambtstijd waren lid van de NSB.¹

De belangrijkste gebeurtenissen uit de oorlogsgeschiedenis van Zandvoort waren de twee evacuaties van de bevolking. Net als in andere kustgemeenten ontruimde en sloopte de gemeente de bebouwing aan zee. Villa's en hotels moesten plaatsmaken voor de Atlantikwall. Dit gebeurde in november 1942: de bevolking uit grote delen van Zandvoort werd geëvacueerd en het strand werd spergebied, een doodsteek voor de economie van de gemeente.

De Joodse bevolking van Zandvoort was al een halfjaar eerder, in maart 1942, gedwongen 'geëvacueerd' naar Amsterdam om de gemeente als een van de eerste in Nederland 'Jodenvrij' te maken. De synagoge aan de Dr. J.G. Metzgerstraat werd in de nacht van 4 op 5 augustus 1940 verwoest.² Hoewel Zandvoort al sinds de 19^e eeuw een Joodse gemeenschap kende, was de synagoge pas in 1923 ingewijd. Het aantal Joodse inwoners groeide in de jaren dertig met Joodse vluchtelingen uit Nazi-Duitsland, en met Joodse Amsterdammers die de zomer in Zandvoort doorbrachten.

Van de Joodse inwoners – bijna 400 in 1930 en voor de evacuatie naar schatting 550 – zouden slechts enkelen na de bevrijding terugkeren. De Joodse gemeente ging in 1947 op in die van Haarlem, en daarmee eindigde de belangrijke rol die Joodse burgers tot de oorlog in het lokale sociale en economische leven hadden gespeeld.³

De Zandvoortse synagoge bestond niet meer. De weinige Joodse burgers hielden hun diensten verspreid door Zandvoort, totdat in 1953 het gebouw van het gasbedrijf aan de Tolweg hiervoor beschikbaar werd gesteld door de gemeente. Pas in 1965 kon de Joodse gemeenschap met behulp van de oorlogsschadevergoeding van het rijk een eigen gebouw aankopen. Het pand aan de Verlengde Haltestraat 75 werd ingericht als seizoenssynagoge en koosjer restaurant. Slechts tien gezinnen waren lid van de synagoge.

Onteigeningen

Ook in Zandvoort maken de evacuaties en de sloop van huizen, straten en hele wijken de reconstructie van eigendomsgeschiedenissen moeilijker. Het is dus niet verrassend dat we van de 33 transacties in de Verkaufsbücher (waarvan 1 in Bentveld) er maar 27 in het kadaster hebben kunnen terugvinden. Wel opvallend is dat van die 27 panden er slechts 19 daadwerkelijk verkocht bleken te zijn. De andere staan ten onrechte in de Verkaufsbücher. Van 13 onteigende Joodse panden die we langs andere archiefwegen vonden, zijn er 6 verkocht. Die 6 staan ten onrechte niet in de Verkaufsbücher.

Een groot deel van huiseigenaren in Zandvoort moest zijn bezit achterlaten bij de evacuatie. Joodse panden waren toen al ‘in beheer genomen’ door de NGV. Maar de vordering en sloop van panden en percelen in het spergebied eind 1942 kwam daar overheen. Eigenaren kregen een inschrijving in het **Grootboek voor de Wederopbouw**. Bij onteigende Joodse burgers ging die inschrijving – die geld waard was – naar Duitse rooifinstellingen of een eventuele oorlogskoper.

Dat veel koopcontracten uiteindelijk niet door zijn gegaan, hoewel ze al wel in de Verkaufsbücher waren geregistreerd, past in dit beeld. De panden werden vermoedelijk gesloopt of mochten na de evacuatie niet bewoond worden en werden zo onverkoopbaar. Dit geldt ook voor de panden aan de Brederodestraat die in erfpacht waren uitgegeven. Deze woningen waren het eigendom van de NV Zandvoortsch Duin uit Heemstede. De onteigeningsmaatregel trof de Joodse burgers die de woningen in erfpacht hadden. Voordat de erfpacht kon worden verkocht aan de oorlogskopers, werden al deze panden gevorderd en gesloopt door de bezetter.

De grootboekinschrijving gold voor alle eigenaren van gebombardeerde en gesloopte huizen, dus ook voor Joodse eigenaren. In het kader van rechtsherstel is het van belang of de rechtmatige eigenaren van onteigende en gesloopte panden de bijdragen uit het Grootboek voor de Wederopbouw ontvingen. Eerder onderzoek toont aan dat de meeste Joodse eigenaren in de administratie van het Grootboek voor de Wederopbouw stonden. Dat is een teken dat rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Rechtsherstel betekent in dit geval niet de teruggaaf van een pand, maar de overdracht van een inschrijving in het Grootboek als een soort waardepapier. De rechtmatige eigenaren of hun nabestaanden kregen dan de uitkeringen op basis van deze inschrijving.⁴

De regeling zorgde voor financiële steun na oorlogsschade, maar dat betekende niet automatisch dat alle schade werd vergoed. Het mislopen van huurinkomsten werd bijvoorbeeld niet verrekend. Ook duurde het vaak jaren voordat panden werden herbouwd. En de waarde waarop een woning, winkel of bedrijfsruimte tijdens de oorlog was getaxeerd, was niet altijd hoog genoeg om alle kosten van herbouw te dekken. Net als bij panden waarvoor zich geen oorspronkelijke eigenaar of nabestaande meldde, kon ook een grootboekinschrijving in een flink aantal gevallen in handen van de

Onder de Duitse bezetter werd in 1940 het Grootboek voor de Wederopbouw ingericht voor gedupeerden van oorlogshandelingen, met name van het bombardement op Rotterdam. Na de bevrijding nam de Nederlandse overheid het Grootboek voor de Wederopbouw over.

oorlogskoper blijven. Misschien was die kans hier zelfs wel groter, omdat het niet om een gebouw meer ging, maar om een papieren bezit.

De regeling van de grootboekinschrijvingen was voor alle burgers hetzelfde. Daarom hebben we de precieze financiële afwikkelingen in dit onderzoek niet verder meegenomen. In het Nationaal Archief liggen duizenden pakken met dossiers over grootboekinschrijvingen, met gegevens over het hele land. Tot 2030 zijn die dossiers niet openbaar.⁵

De daadwerkelijk doorverkochte panden in Zandvoort laten zien dat een enkele Joodse eigenaar, zoals Levie Citroen of Andre Herzberger, 2 of 3 panden bezat. Vaak staat bij de onrechte Joodse eigenaar een Amsterdams adres. Dat kan een gevolg van de gedwongen evacuatie zijn, maar het is ook mogelijk dat de eigenaar al voor de oorlog zijn hoofdverblijf in Amsterdam had, en een buitenverblijf in Zandvoort.

Bij de oorlogskopers was de verdeling anders. NSB'er Franciscus B. Burgers kocht in 1942-1943 niet minder dan 10 panden van de ANBO (9 bevestigd), voor in totaal 74.500 gulden. Bijna alle voorlopige koopcontracten werden in 1942 getekend: de eerste al in de zomer, een paar maanden na de gedwongen evacuatie van de Joodse inwoners. Na de evacuatie van gemeente Zandvoort en de inrichting van het spergebied was er geen noemenswaardige verkoop-activiteit meer. Net als in Bloemendaal was makelaar Van Cranenburgh de spil in de transacties tussen ANBO en oorlogskopers. Veel van die kopers waren NSB-leden (zie Bijlagen, tabel 2).

Door deze omstandigheden is ook het antwoord op de vraag of de gemeente zelf Joodse panden gekocht heeft, minder zeker. Bij de gereconstrueerde transacties trad de gemeente in ieder geval niet als koper op, ook niet uit tweede of derde hand. En ook de lijsten waarin de Commissaris van de Provincie in Haarlem per gemeente aan- en verkopen goedkeurde, leverden voor deze vraag niets op.⁶

Maar al had hij geen onteigende pand gekocht, de vooroorlogse burgemeester Van Alphen woonde wel (als huurder) in een fraai pand met een Joodse eigenaar, Brederodestraat 77. Het Militair Gezag probeerde in augustus 1945 overzicht te krijgen aan wie welke panden van NSB'ers (die in hechtenis zaten) waren toegewezen. Daartussen stond ook dit pand van Andre Herzberger, confectiefabrikant uit Amsterdam. Het pand was na onteigening in bezit gekomen van de ANBO (waarschijnlijk begin 1942), maar nooit verkocht. Sinds 1925 woonde burgemeester (en vanaf eind 1942 oud-burgemeester) Van Alphen in het pand. Ook tijdens zijn reguliere zuiveringsproces – waardoor hij kon terugkeren in het raadhuis – was dit zijn huisadres.

Brederodestraat 77 was een kapitaal pand, een passend onderkomen voor een burgemeester. Het is onwaarschijnlijk dat de ANBO dit pand niet had kunnen verkopen in 1942. Dat was immers bij minstens een handvol andere onteigende huizen aan dezelfde straat ook gelukt. Van Alphen was sinds 1925 burgemeester en dus een betrouwbare huurder. Andere bronnen

vermelden dat de bezetter hem eind 1943 uitwees uit gemeente Zandvoort, waarna hij tot de bevrijding in Velp woonde, maar kennelijk bleef hij wel huurder van nummer 77.⁷ Zo is Van Alphen een vooroorlogse burgemeester die voor de oorlog een huurovereenkomst met een Joodse verhuurder sloot en in het gehuurde pand bleef wonen. Ook toen de NGV de Joodse eigenaar 'onder beheer plaatste', de huur de bezetter ten goede kwam en de eigenaar uiteindelijk werd gedeporteerd.

Vermeldenswaardig is het verhaal van de synagoge van Zandvoort, al betreft het geen onteigening. Het gebouw werd in augustus 1940 door een anti-Joodse aanslag verwoest en het perceel met de fundamenteën werd in december van hetzelfde jaar verkocht. Dit was dus nog voordat de bezetter verdergaande anti-Joodse maatregelen nam. Penningmeester Struch van de Nederlands Israëlitische Gemeente Zandvoort kreeg niet alleen een bedrag van de Amsterdamse koper Johannes Wijers, maar ook een (groter) bedrag van de Assurantie Maatschappij vanwege de verwoesting van de gebouwen op het perceel. Wijers liet de resten van het gebouw in 1941 slopen. In 1944 werd het perceel, op een steenworp afstand van het strand, gevorderd voor de bouw van de Atlantikwall. De koper had vanwege het bouwverbod in de jaren daarvoor niets kunnen ondernemen en was de grond nu kwijt.

Na de bevrijding probeerde de Schade Enquête Commissie (SEC), die verantwoordelijk was voor de inschatting van oorlogsschade, (en dus niet NBI of Raad voor het Rechtsherstel) de gang van zaken te reconstrueren. Men concludeerde dat de ontvangen gelden op waren gegaan in het privévermogen van de in 1949 overleden penningmeester. Hij zou deze middelen destijds gebruikt hebben om Joodse onderduikers te helpen en een Joodse leraar te betalen. De SEC vond een hypotheek op de synagoge die was afbetaald, maar slaagde er (net als wij) niet in om dat punt helemaal op te helderen. Het zou goed kunnen dat de penningmeester de hypotheek met de ontvangen gelden in 1940 of 1941 heeft afbetaald, maar zeker is dat niet. De verkoop viel in ieder geval niet onder het rechtsherstel en de synagoge is nooit herbouwd.⁸

Rechtsherstel

Wat betreft het rechtsherstel kunnen we in Zandvoort voor relatief weinig panden met zekerheid zeggen dat rechtsherstel heeft plaatsgevonden. We konden dit voor 15 van 19 transacties uit de Verkaufsbücher vaststellen, en maar voor 2 van de 6 panden die we daarbuiten hadden gevonden: samen 17 van de 25. Toch is er geen reden om aan te nemen dat in Zandvoort minder rechtsherstel plaatsvond dan op andere plekken. Alleen gebeurde dat hier vaak via het Grootboek voor de Wederopbouw. Was een pand gevorderd of gesloopt, dan bestond rechtsherstel uit de overdracht van een inschrijving van oorlogskoper aan ontrechten in het Grootboek voor de Wederopbouw. En die overdracht is in het kadaster niet zichtbaar en de dossiers van het grootboek in het Nationaal Archief zijn (nog) gesloten. Het gebeurde zelden, maar als er geen erfgenamen waren om teruggaaf te eisen, dan kon een pand in bezit

van de oorlogskoper blijven. Het feit dat het niet meer om een pand ging, maar om een Grootboek-inschrijving maakte de bureaucratische horde voor nabestaanden om het bezit terug te vinden en krijgen nog hoger. In zulke gevallen belandde de waarde van de inschrijving ongewild bij de gemeente die verantwoordelijk was voor de wederopbouw.

Nog los van eventuele morele overwegingen, is het gezien het lage aantal terugkeerders, de geringe hoogte van de straatbelasting (enkele gulden per jaar) en het aantal gesloopte panden niet aannemelijk dat de gemeente hier in 1946 of 1947 werk van zou hebben gemaakt. Bewijzen voor deze vraag uit de archieven zijn er hoogstens indirect, omdat de belastingkohieren met individuele aanslagen vernietigd zijn.

Onder de NSB-burgemeester maakte de gemeente wel werk van achterstallige betalingen, of dat nu om schoolgeld of hondenbelasting ging – tot de deurwaarder aan toe. Na de oorlog was in de notulen van het college wel een paar keer sprake van individuele (niet-Joodse) gevallen van oninbare belastingen, of juist achterstallige betalingen, waar de gemeente werk van wilde maken. Dat suggereert dat een maatregel om naheffingen straatbelasting te innen bij Joodse terugkeerders, ook in de notulen te vinden zou zijn geweest. Ook in de grootboeken van de inkomsten staan achterstallige belastingen, soms met (niet-Joodse) namen, maar zonder dat hieruit meer blijkt dan de constatering van een feit.⁹

Bejegening

Voor de meeste gemeenten zijn de notulen van raad en college de beste bronnen om een indruk te krijgen van hoe de gemeente voor en na de bevrijding handelde tegenover Joodse burgers. Die notulen zijn voor Zandvoort volledig aanwezig, ook voor de bezettingsjaren, maar ze bieden weinig informatie. We kunnen slechts aannemen dat gemeentediensten en politie ook hier betrokken waren bij de gedwongen evacuatie van Joodse inwoners en de ontruiming van hun huizen.¹⁰

Het beeld van de teruggekeerde burgemeester Van Alphen is niet eenduidig, al laat zijn terugkeer wel zien dat hij in de ogen van de autoriteiten geen grote fouten gemaakt had tijdens de bezetting.

In Van Alphens zuiveringsproces komt een schriftelijke beschuldiging naar voren dat hij zich antisemitisch uitgelaten zou hebben, en de anti-Joodse maatregelen van de bezetter wel heel rigoureuus uitgevoerd zou hebben. Ook het opmaken en ondertekenen van lijsten met Joodse inwoners uit het bevolkingsregister werd hem in deze brief verweten. Het dossier biedt te weinig aanknopingspunten om vast te stellen of deze beschuldigingen steekhoudend waren. Ook kunnen we niet terughalen hoe ze meegewogen werden in de zuivering van de burgemeester.¹¹ Anderen beschreven Van Alphen namelijk juist als een eigenzinnig bestuurder, die zich niet de wet liet voorschrijven. Zo zou hij zich verzet hebben tegen de nationaalsocialistische

infiltratie van het politiekorps. Ook zou hij gemeenteamttenaren gesteund hebben, ondanks de aanwezigheid van NSB-wethouders.¹²

Van Alphen nam vooral energiek de wederopbouw ter hand en wilde niet lang stilstaan bij het verleden van oorlog en bezetting. Zo zei hij in zijn openingsrede tijdens de eerste vergadering van de gemeenteraad na de bevrijding:

Wat geeft het ons mevrouw, mijne heeren, om van deze plaats nog melding te maken van de vele ellende over ons dorp door de bezettende macht en zijn vieze handlangers gebracht. Naar mijne meening kan dit achterwege blijven, trouwens gedane zaken nemen geen keer.

Wel noemde de burgemeester in zijn nieuwjaarsrede 1947 man en paard, door te verwijzen naar de vele NSB-stemmers voor de oorlog.¹³

De indruk uit de archieven is dat er geen aandacht was voor het bijzondere Joodse slachtofferschap. De evacuatie van honderden Joodse inwoners ging onder in de bijna volledige evacuatie van de gemeente een paar maanden later. In heel Zandvoort werden straten en panden afgebroken, op andere plekken stonden huizen leeg en werden inboedels afgevoerd en opgeslagen.¹⁴

Noten

- ¹ NA, CABR, dossiers 2157, 92390 en 92391, ZA-dossier 9302.
- ² T.G. van der Linden, *Joods Zandvoort: een pioniersgeschiedenis (1880-1943)* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2014), 145–52.
- ³ JCK, ‘Zandvoort’; Joods Amsterdam, ‘Zandvoort’; Linden, Joods Zandvoort; NHA, 2232, inv.nr. 74, Notulen B&W 1940 januari 2-1946 december 7; inv.nr. 14, Notulen gemeenteraad 1939 januari 16-1946 november 26.
- ⁴ Vos en Ter Braake, Rechtsherstel.
- ⁵ NA, Grootboek Wederopbouw 2.08.65.
- ⁶ NHA, 2232, inv.nr. 1184, Grootboek van uitgaven, 1943; NHA, 1033, Indices op de besluiten 1942: 40-104bis.
- ⁷ Oud Zandvoort, ‘Burgemeester Van Alphen’; NHA, 2232, inv.nr. 4904, Bekendmakingen van het Militair Gezag en overheid betreffende de strafvervolgving van Duitsgezinden, besluiten herstel rechtsverkeer en vijandelijk vermogen, Kadaster Zandvoort, perceelnr. C 3956, leggerartikel 3675; NA, CABR, dossier 2157; Joods Amsterdam, ‘Prins-Hendrikkade’; CBS, woningkaart Henri van Alphen.
- ⁸ JCK, D005954, Dossiers (158) van de Commissie voor Oorlogsschade m.b.t. 155 joodse gemeentes (Amsterdam en mediene), 1945-1950; Kadaster Zandvoort, perceelnr. B 4823, leggerartikel 4523 en 5715; Linden, Joods Zandvoort, 151, 162.
- ⁹ NHA, 2232, inv.nr. 53, Notulen besloten vergaderingen gemeenteraad 1946-1954; NHA 2232, inv.nr. 74, Notulen B&W 1940 januari 2-1946 december 7; inv.nr. 6049 Grootboek van inkomsten 1945; inv.nr. 1188, Grootboek van inkomsten 1946.
- ¹⁰ A.E. Spijjer, red., *Zandvoorts wijzen kwamen uit het oosten* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1995), 72–91.
- ¹¹ NA, CABR, Politieke Recherche Afdeling (PRA) Haarlem, inv.nr. 92376, dossier 2157.
- ¹² Linden, Joods Zandvoort, 157–78.
- ¹³ NHA, 2232, inv.nr. 14, Notulen gemeenteraad 1939 januari 16-1946 november 26, 27 augustus 1946; inv.nr. 15, Notulen gemeenteraad 1947-1949, 21 januari 1947.
- ¹⁴ NHA 2232, inv.nr. 74, Notulen B&W 1940 januari 2-1946 december 7.

8. Beverwijk, Heemstede en Velsen

In elk van de drie gemeenten Beverwijk, Heemstede en Velsen onteigende de Duitse bezetter enkele tientallen Joodse panden. Op 1 uitzondering na speelde de gemeente geen rol van betekenis, zowel bij de onteigening als later bij het rechtsherstel. Bovendien waren de ontwikkelingen in deze drie gemeenten vergelijkbaar. Daarom behandelen we, elk met een eigen paragraaf, samen in dit hoofdstuk. Anders dan bij de gemeenten in het volgende hoofdstuk, woonden hier voldoende Joodse burgers en was de archiefinformatie afdoende om indrukken te formuleren over hoe de gemeente handelde tegenover Joodse burgers.

Net als in de omliggende gemeenten werden de Joodse inwoners van Beverwijk, Heemstede en Velsen al begin 1942 naar Amsterdam 'geëvacueerd', als eindpunt van een reeks anti-Joodse maatregelen. Hun huur- en koopwoningen kwamen daardoor leeg te staan. De NGV nam het Joodse vastgoed 'in beheer' en probeerde het voor eigen gewin te verkopen.

Nederlandse gemeenten, en ook Beverwijk, Heemstede en Velsen werkten in de eerste bezettingsjaren mee aan de steeds striktere anti-Joodse maatregelen die de bezetter hen (soms via de ministeries) opdroeg. Denk bijvoorbeeld aan beroepsverboden, uitsluiting van onderwijs en het culturele leven. De burgemeester, de gemeentediensten en politie waren in elke gemeente betrokken bij de anti-Joodse maatregelen. Dat begon met het uitvaardigen van verboden en het ophangen van borden. De politie hield toezicht op de evacuatie, verzegelde woningen en de gemeente zorgde voor de opslag van achtergebleven inboedels, die vervolgens door de bezetter geroofd werden.¹

In een paar gevallen namen bestuurders hiertegen wel stelling door te protesteren bij de bezetter tegen bepaalde anti-Joodse maatregelen, met alle persoonlijke risico's. Soms namen ze uit protest ontslag. Ook na de oorlog stelden de nieuwe (of nieuwe-oude) burgemeesters zich verschillend op.

Na de bevrijding waren de Raad voor het Rechtsherstel en het Nederlands Beheersinstituut verantwoordelijk voor het beheer en de teruggaaf van vastgoedbezit van Joodse 'afwezigen'. In de meeste gevallen vond binnen een paar jaar na de oorlog rechtsherstel plaats. Dat patroon zien we ook terug in gemeenten Beverwijk, Heemstede en Velsen.

Beverwijk

Beverwijk kende sinds de 19^e eeuw een eigen Joodse gemeente. Vermeldenswaardig zijn daarnaast de Palestina-pioniers, die hier in de jaren dertig van de 20^e eeuw opgeleid werden voor werk in een kibboets. Ook was er in Wijk aan Zee een Israëlitisch Herstellings- en Vakantieoord. De Joodse gemeente bestond voor de oorlog uit ruim 200 leden (ook uit naburige plaatsen). Van hen zouden slechts 40 de bezetting overleven.

De Beverwijkse Joden moesten in maart 1942 naar Amsterdam 'evacueren'. Nazi's hadden de sjoel of synagoge al in 1941 verwoest. Na de oorlog keerden slechts enkele tientallen van de ruim 100 vooroorlogse Joodse burgers terug uit onderduik of concentratiekamp – te weinig voor een eigen gemeente. De sjoel werd in 1949 verkocht en enkele jaren later afgebroken en de begraafplaats in Wijk aan Zee geruimd. De stoffelijke resten werden herbegraven op een apart gedeelte van de algemene begraafplaats Duinrust en de gemeente Beverwijk droeg sindsdien zorg voor het onderhoud. De terugkeerders sloten zich aan bij de Joodse gemeente van Haarlem.²

De katholieke burgemeester van Beverwijk, Hein Scholtens, bleef tot januari 1942 in functie. Zijn vervanger was de NSB'er (en SS'er) Jacob van Grunsven. Na de bevrijding keerde Scholtens terug. Over zijn politieke houding bestond geen twijfel: hij had anderhalf jaar doorgebracht in een gijzelingskamp van de bezetter in Noord-Brabant.³

In de Verkaufsbücher van de bezetter staan voor Beverwijk 20 transacties. 2 daarvan hebben we niet kunnen achterhalen. In het geval van Heemskerkerweg 111/117 gaat het vrijwel zeker om een fout in de Verkaufsbücher. Bij 2 van de 18 overgebleven transacties blijkt uit het kadaster dat de verkoop uiteindelijk niet is doorgegaan. Verder onderzoek leverde nog 10 panden op die Joods eigendom waren, onteigend zijn, maar slechts in 5 gevallen doorverkocht werden (en dus in de Verkaufsbücher hadden moeten staan). Een verklaring voor deze schijnbaar slordige administratie is dat een paar panden in Beverwijk vroeg verkocht werden. Mogelijk staan ze dus in het verdwenen eerste deel van de Verkaufsbücher. Of misschien was de administratie in deze beginfase van de onteigeningen nog niet op orde.

In Beverwijk wordt uit de Verkaufsbücher duidelijk dat het Joodse vastgoedbezit hier in handen was van twee families: Davidson en Mello. Beheerder Everout begon al in juni 1942 met de verkoop van panden. Opvallend vaak waren het bedrijven die de panden kochten. De gemiddelde prijs van bijna 12.000 gulden past in het beeld van de hele provincie Noord-Holland. Breestraat 3 sprong er wel uit met een verkoopprijs van 55.000 gulden, maar die koop is volgens het kadaster nooit afgerond. Wel verkocht is het theater op nummer 3F, wat ook de hoge prijs zou verklaren. Verkaufsbücher en kadaster spreken elkaar hierin tegen.⁴

De Verkaufsbücher bevatten voor Beverwijk drie bijzonderheden. Ten eerste werden een paar panden verkocht aan (niet-Joodse) familieleden, kennelijk om zo 'het in beheer nemen' voor te zijn. Dit gebeurde bij drie panden al in 1940: Max David Mello verkocht deze panden aan Felice Bolognese. Ze staan dus terecht niet in de Verkaufsbücher. Ook Rijckert Aertszweg 8 werd in 1943 binnen de familie verkocht.⁵ Ten tweede trad Bouw- en Exploitatiebedrijf Bon Ami een paar keer op als typische tussenhandelaar: dit bedrijf was in 1944 koper bij 7 transacties, en alle 7 keer verkocht het de panden kort daarop door, steeds aan Hendrikus Petrus Beentjes. Ten derde werd de synagoge aan de Breestraat in 1943 verkocht aan de Beverwijkse Conservenfabriek. Vermoedelijk gebruikte deze firma het zwaar beschadigde gebouw als opslag. Na de bevrijding zou wat nog over was van de synagoge weer over in handen van de Joodse gemeente teruggaan.

Voor andere (niet-Joodse) woningkopen die gemeente Beverwijk deed tijdens de oorlog, konden we de goedkeuring door de Commissaris der Provincie in het archief terugvinden.⁶ Kortom, na onderzoek in de Verkaufsbücher, het kadaster, NBI- en CABR-dossiers, de collegenotulen van de gemeente en de dossiers van de gemeenten in het archief van de Commissaris in Haarlem, is het zeer onwaarschijnlijk dat een (geplande) aankoop van Joods onroerend goed aan onze aandacht ontsnapt is.

Joodse burgers van Beverwijk bezaten voor de oorlog nauwelijks landbouwgrond. Volgens de beschikbare gegevens ging het om een tiental percelen, verkocht in 3 transacties. De eigenaren werden in 1941 verplicht om deze grond te verkopen. De koopsom verdween een paar maanden later naar de roofofstellingen van de bezetter. In 1947 kregen van alle drie de transacties de oorspronkelijke eigenaren hun percelen terug (zie Bijlagen, tabel 3).

Voor Beverwijk konden we bij 19 van 21 verkochte panden rechtsherstel bewijzen. Daarbij hoorden ook de 3 panden die al in 1940 door eigenaar Max David Mello aan zijn zwager waren verkocht.

Salomon Davidson was niet alleen samen met Max David Mello eigenaar van het Luxor-theater in Beverwijk. Hij bezat in de gemeente ook nog meerdere eigen panden. Kerkstraat 92/94 was niet verkocht in de oorlog. Breestraat 152 was daarentegen twee keer doorverkocht. De laatste oorlogskoper, H.P. Beentjes werd na de oorlog gevangengezet. De bewindvoerder van de 'afwezige' Salomon Davidson, een accountant uit Amsterdam, nam zijn verantwoordelijkheid serieuzer dan veel andere beheerders deden.

Hij procedeerde in november 1945 tegen het NBI om de huur te mogen innen over de verkochte panden Breestraat 152, Breestraat 50 en Koningsstraat 39.

Ook Breestraat 3d was een gedeeld eigendom van Davidson en Mello. Dit winkelhuis was tijdens de oorlog met medewerking van de NSB-burgemeester verbouwd en in gebruik genomen door nationaal-socialistische medische

schooldienst. Na de oorlog bleef de gemeente het gebouw huren en werd het gebruikt voor het onderbrengen van evacués. Hierdoor kon er geen nieuwe huurder in, en de bewindvoerder van Davidson en Mello vond de huur die de gemeente betaalde te laag. Tijdens een bespreking hiervan op het stadhuis werd de bewindvoerder bovendien gevraagd of hij (namens de eigenaren) bereid was de gemeente alsnog een deel van de verbouwingskosten terug te betalen. Dit weigerde de bewindvoerder aangezien het pand 'er wel mooi uitziet doch ongeschikt is voor ieder normaal gebruik...'. De vraag wat uiteindelijk met de huurinkomsten gebeurde, kon ons onderzoek in de archieven niet beantwoorden.

Zoals bij veel gemeenten zijn er voor Beverwijk in de archieven geen dossiers meer waarmee we met zekerheid kunnen zeggen of Joodse terugkeerders na de oorlog naheffingen voor straatbelasting kregen voor de bezettingsjaren. De kohieren met individuele aanslagen zijn niet bewaard gebleven in het archief. In de grootboeken met de inkomsten van de gemeente staan soms achterstallige belastingen voor 1944, maar zonder aantekening dat hierop actie ondernomen is.⁷ Dat is sowieso onwaarschijnlijk: het ging immers om kleine bedragen en weinig burgers.

De burgemeester van Beverwijk, Scholtens, een teruggekeerde burgemeester, sprak na de bevrijding de eerste vergadering van de herstelde raad toe en herdacht hen die omgekomen waren – bij de landsverdediging, als verzetsstrijders of in concentratiekampen, zonder de Joodse burgers specifiek te noemen.⁸

Vergeleken met de eerste naoorlogse rede van burgemeesters in andere provincies is zelfs deze beperkte erkenning van Joods slachtofferschap door deze burgemeester, maar ook van enkele andere uit de buurt van Amsterdam opvallend. Kennelijk waren de directe banden met de Joodse burgers van Amsterdam, ook door de evacuaties, en het weten om hun lot hierop van invloed.

Heemstede

De relatief kleine gemeente Heemstede had voor de Duitse inval bijna 400 Joodse inwoners, waaronder veel vluchtelingen uit het Derde Rijk. De bekendste van hen was bankier en kunstverzamelaar Friedrich Bernhard Eugen (Fritz) Gutmann, die in Huize Bosbeek woonde. Zijn indrukwekkende kunstcollectie werd geroofd en hijzelf werd in concentratiekamp Theresienstadt vermoord. In 1941 verplichtte de bezetter alle Joodse inwoners in Nederland zich te laten registreren bij het bevolkingsregister. De registratie kostte 1 gulden per persoon, ook voor kinderen. Vanaf begin 1942 werden de Joodse inwoners van Heemstede naar Amsterdam geëvacueerd: het was voor Joden verboden om nog langer in hun eigen woonplaats te verblijven. Achterblijvers die niet onder konden duiken, werden later door de

Sicherheitspolizei en agenten van Heemstede afgevoerd. De registratielijst van 1941 in Heemstede telde ongeveer 323 namen. Van 140 Joodse inwoners is vastgesteld dat zij de oorlog niet hebben overleefd. Het getal is in werkelijkheid waarschijnlijk hoger en op het herdenkingsmonument in Heemstede staan de namen van 162 Joodse slachtoffers.⁹

Net als Beverwijk werd in Heemstede de burgemeester in de zomer van 1942 uit zijn ambt gezet en in een gijzelingskamp gevangengehouden. De opvolger van burgemeester Johan P.W. van Doorn was Jacob Hendrik van Riesen, oud-officier en al in 1932 NSB-lid. Hij was een fanatieke nazi, net als de nieuwe korpschef van de politie Piet Kramer. Beiden werden na de bevrijding gevangengenomen en tot lange gevangenisstraffen veroordeeld.¹⁰

Voor Heemstede bleek slechts 1 van de 34 transacties in de Verkaufsbücher niet te zijn afgerond. Daar staan nog 3 onteigende en doorverkochte panden uit andere bronnen tegenover, ofwel 36 in totaal. De Bronsteeweg 104 hoorde eigenlijk ook niet in deze categorie, want de 'oorlogskoper' was de niet-Joodse weduwe van de oorspronkelijke eigenaar.

De cijfers voor Heemstede waren duidelijk: panden die we in het kadaster konden vinden, zijn teruggegeven. In slechts 1 geval (Irislaan 13) slaagden we daar niet in.

De Joods-Duitse bankier Friedrich Bernhard Eugen Gutmann en zijn vrouw werden in 1943 op de vlucht naar Italië in Berlijn gearresteerd. Zij stierven in Theresienstadt. Zijn bankhuis werd onder beheer genomen om geliquideerd te worden. Om onduidelijke redenen was dat bij de bevrijding nog niet gebeurd. Wel hadden de roofinstellingen de kunst, aandelen en het vastgoed van Gutmann in handen gekregen. Bij het vastgoed hoorde ook de Huize Bosbeek in Heemstede (Glipperweg 91), met een taxatiewaarde van 125.000 gulden. De aanzienlijke huurinkomsten kwamen al wel vanaf 1946 ten goede van de erfenis. Teruggaaf zou pas in 1950 plaatsvinden aan zijn zoon en dochter (die hiervoor een echtscheiding en een ontvijandingsverklaring nodig had). Zij verkochten het pand vervolgens.¹¹

Van de familie Zendijk uit Amsterdam, met woonbezit daar en in Heemstede, overleefde dochter Bertha als enige de oorlog. Zij werd door het NBI kort na de bevrijding als bewindvoerder aangewezen voor haar in Sobibor vermoorde ouders. Het duurde tot 1949 voor van het Rode Kruis een overlijdensverklaring kwam die het mogelijk maakte om het beheer op te heffen en Bertha als erfgenaam te benoemen voor het vastgoedbezit dat samen op 50.000 gulden werd geschat. Om redenen die niet uit het NBI-dossier blijken duurde het rechtsherstel voor het woonbezit van haar broer Maurits Philip Zendijk zelfs tot 1959, uitzonderlijk lang.¹²

Zoals bij veel gemeenten zijn er voor Heemstede in de archieven geen dossiers meer waarmee we met zekerheid kunnen zeggen of Joodse terugkeerders

na de oorlog naheffingen kregen voor de bezettingsjaren. De kohieren met individuele aanslagen zijn niet bewaard gebleven in het archief. In de grootboeken met de inkomsten van de gemeente staan soms achterstallige belastingen voor 1944, maar zonder aantekening dat hierop actie ondernomen is.¹³ Dat is sowieso onwaarschijnlijk: het ging immer om kleine bedragen en weinig burgers, en pas met het rechtsherstel werd duidelijk aan wie de gemeente een naheffing had kunnen sturen.

In 1953 (!) informeerde het college van B en W van Heemstede bij Binnenlandse Zaken of een vergoeding voor bij de medewerking aan anti-Joodse maatregelen gemaakte kosten, die destijds door de bezetter niet uitbetaald was, alsnog aangevraagd kon worden.¹⁴ Dit is een wrang voorbeeld van een kille, boekhoudkundige omgang met het recente verleden. Ongeacht het feit dat de gemeente zich in de bezettingsjaren niet aan dit bevel van het naziregime had kunnen onttrekken.

De burgemeester van Heemstede herinnerde in de eerste raadszitting na de bevrijding aan de verschrikkingen van de bezetting:

Laten we een oogenblik rust houden en ook van deze plaats gedenken de velen uit deze Gemeente die door den vervloekten overweldiger zijn terechtgesteld uit plichtsbetrachting en liefde voor het Vaderland en de Koningin, of op beestachtige wijze in gevangenschap of concentratiekampen den dood hebben gevonden.

Deze burgemeester noemde geen groep met naam en toenaam, maar maakte wel duidelijk aan welke slachtoffers hij dacht bij zijn gedenkword.¹⁵

Velsen

De Joodse gemeenschap in Velsen groeide in de 20^e eeuw, maar had geen eigen synagoge. Voor de oorlog wordt de Joodse gemeenschap op 200 personen geschat. Daarbij hoorden ook de Joodse meisjes uit Huize Dina in Santpoort (Velsen). Begin 1942 wist een tiental Joodse burgers onder te duiken, maar ongeveer 120 werden naar Amsterdam 'geëvacueerd' tot de NSB-burgemeester de gemeente 'Jodenrijk' kon verklaren. Na de oorlog zouden slechts enkelen terugkeren.¹⁶

Menzo Kwint keerde na de bevrijding terug als burgemeester van **Velsen**, een ambt dat hij ook van 1935 tot 1942 vervuld had. In 1942 had de bezetter hem ontslagen, en nadat er even een waarnemer was, verving Tjeerd van der Weide hem een paar maanden later. Diens collaboratie ging veel verder dan bij de meeste andere oorlogsburgemeesters. Zo was hij verantwoordelijk voor de afbraak van delen van IJmuiden en Velsen – de Duitsers bouwden daar aan de Atlantikwall. Bovendien deed Van der Weide op eigen initiatief mee aan huiszoekingen, arrestaties en verhoren van ondergedoken Joden en andere 'verdachte' personen. De schuld die hij op zich geladen had, blijkt uit het

De dorpen IJmuiden en Santpoort staan in de Verkaufsbücher, maar waren geen zelfstandige gemeenten.

oordeel van de Bijzondere Rechtspleging na de bevrijding: Van der Weide werd ter dood veroordeeld en op 6 juni 1947 geëxecuteerd – een grote uitzondering, ook voor een NSB-burgemeester.¹⁷ Burgemeester Kwint zou daarentegen juist het verzet gesteund hebben en moedig bezwaar gemaakt hebben tegen de opstelling van lijsten met Joodse inwoners voor de bezetter.¹⁸

Lange tijd was de oorlogsgeschiedenis van de gemeente vooral bekend vanwege de ‘Velser Affaire’. Leden van het lokale politiekorps en verzetsstrijders zouden een complot gesmeed hebben om communisten, linkse activisten en Joden aan de Duitse bezetter te verraden. Pas meer dan een halve eeuw na de bevrijding heeft diepgaand historisch dit complotverhaal ontkracht.¹⁹

In Velsen ging het bij de onteigeningen om 22 transacties voor de bezetter, enkele daarvan in het dorp Santpoort. Ook hier hetzelfde beeld als in Beverwijk: 1 is uiteindelijk toch niet verkocht en 3 hebben we niet kunnen opsporen. Vermoedelijk lag dat ook hier aan de Atlantikwall. De Velsbroekstraat 15-17 ging maar liefst vier keer van de ene oorlogskoper naar de volgende en dat binnen twee jaar.

Maar één Joodse burger van Velsen bezat voor de oorlog landbouwgrond. Volgens de beschikbare gegevens ging het om een handvol percelen, verkocht in 1 transactie. Eigenaren werden in 1941 verplicht om deze grond te verkopen. De koopsom verdween een paar maanden later naar de rooibanken van de bezetter. In 1947 vond rechtsherstel plaats (zie Bijlagen, tabel 3).

Voor de 18 panden waarvan we de eigendomsgeschiedenis konden reconstrueren in Velsen vond voor 100 procent rechtsherstel plaats (zie Bijlagen, tabel 2).

Lodewijk F.W. de Hartogh had in meerdere gemeenten bij Amsterdam woonbezit en ook in de hoofdstad zelf. Hij en zijn familie kwamen om in de kampen van de Nazi's. Na de oorlog werd J.A. van Thijn van Alkemade door het NBI als bewindvoerder besteld. In 1951 kwam rechtsherstel tot stand, maar er waren meerdere hoogbejaarde erven. Die kozen ervoor om elkaar niet uit te kopen, maar om de panden openbaar te veilen. De panden in Velsen (Dr. Kuyperlaan 6 en Verloren van Themaatlaan 2-4) waren al in 1947 met toestemming van het NBI door de bewindvoerder verkocht. Gezien de hoogte van de af te lossen hypotheek had de familieraad tot verkoop besloten. Koper was vermoedelijk de huurder die zelf al in het onderhoud van de panden had geïnvesteerd, die kennelijk in slechts staat verkeerden na de oorlogsjaren.²⁰

Zoals bij veel gemeenten zijn er voor Velsen in de archieven geen dossiers meer waarmee we met zekerheid kunnen zeggen of Joodse terugkeerders na de oorlog naheffingen kregen voor de bezettingsjaren. De kohieren met individuele aanslagen zijn niet bewaard gebleven in het archief. In de grootboeken met de inkomsten van de gemeente staan soms achterstallige belastingen voor 1944, maar zonder aantekening dat hierop actie ondernomen is.²¹ Dat is sowieso onwaarschijnlijk: het ging immer om kleine bedragen

en weinig burgers, en pas met het rechtsherstel werd duidelijk aan wie de gemeente een naheffing had kunnen sturen. Tegelijk vonden we in de archieven voor Velsen wel bewijs dat de gemeente na de bevrijding regelmatig belastingen 'oninvorderbaar' verklaarde – maar dat gold niet specifiek voor Joodse terugkeerders.²²

Burgemeester Kwint van gemeente Velsen hield in 1946 een toespraak in de gemeenteraad, waarin hij terugblikte op de bezettingsjaren en de grote uitdaging van wederopbouw en volkshuisvesting (vanwege de sloop voor de Atlantikwall). Hij kondigde aan dat zeevarenden, Joodse terugkeerders uit Engeland en kampen en ook verzetsstrijders daarbij een voorkeursbehandeling zouden krijgen. Deze uitspraak van de burgemeester was uitzonderlijk. De meeste burgemeesters noemden Joodse burgers niet in hun naoorlogse toespraken. Bovendien beloofde Kwint ook nog eens speciale zorg voor hun huisvesting.²³

Noten

- ¹ Linden, Matses met aardbeien, 29–41; Bulte en Krol, Heemstede, 1940-1945, 73–86; NHA, 1844, inv.nr. B34, Besluiten B&W 1942 [Velsen]; NHA, 2095, inv.nr. 87, Notulen B&W 1942-1944 [Heemstede]; inv.nr. 671, Stukken betreffende de in- en afschrijving van Joden in de bevolkingsregisters, 1938-1942 [Heemstede].
- ² J. van der Linden, *Matses met aardbeien: de geschiedenis van de Joodse inwoners van Beverwijk* (Velsen-Noord: J. van der Linden, 1997), 29–41; JCK, 'Beverwijk'; Joods Amsterdam, 'Beverwijk'; NHA, 3417 Nederlands Israëlitische Gemeente te Haarlem; inv.nr. 18. De Nederlands Israëlitische Gemeente te Beverwijk.
- ³ J. Camfferman, *Beverwijk's zwarte jaren ...: herinneringen, opstellen en foto's uit de jaren '40-'45* (Beverwijk: Kennemer Oudheidkamer, 1985); Barend Ringeling, *Het laatste oorlogsjaar ter gemeentesecretarie in Beverwijk. Dagboeken 1944-1945* (Beverwijk: Historisch Genootschap Midden-Kennemerland, 2020); Oudhouten.nl, 'Burgemeester Scholtens (Harry)'; NA, CABR, dossiers 42068, 87366, 91977; ZA-dossiers 7120, 24757.
- ⁴ Kadaster Beverwijk, A 5601, A 5602, A 5603, leggerartikel 3364.
- ⁵ Kadaster Beverwijk, A 4974 / 3908, A 1950 / 3908, A 6369 / 3908; Kadaster Wijk aan Zee en Duin, A 3057 / 3634.
- ⁶ NHA, 2362, inv.nr. 59, Notulen B&W 1942, notulen 3 februari 1942;
- ⁷ NHA, 2362, inv.nrs. 6520-6523, Grootboeken van inkomsten en uitgaven 1942 t/m 1945 [Beverwijk]; NHA, 2095; inv.nr 420, Rekening van inkomsten en uitgaven 1942; inv.nr 421 Bijlage rekening van inkomsten en uitgaven 1942 [Heemstede]; NHA, 1844, inv.nr. C2101, Verordening met bijlagen op de heffing en invordering van straatbelasting, 1936-1947 [Velsen].
- ⁸ NHA, 3719, inv.nr. 2, Notulen van de Gemeenteraad december 1934-november 1946 [Beverwijk].
- ⁹ Wim de Wagt, 'De familie Baruch, de Heemstedse Joden en de holocaust', *HeerlijkHeden* 150 (2011).
- ¹⁰ Ruud Bannink e.a., *Tweede Wereldoorlog en bevrijding* (Heemstede: Vereniging Oud-Heemstede Bennebroek, 2020); Kick Moors, *Van fout en florijnen. De Nationaal Socialistische Beweging te Heemstede in de jaren dertig* (Heemstede, 1988); Hans Krol, *De ondergrondse pers in Heemstede 1940-1945* ([Heemstede]: Gemeentelijke Openbare Bibliotheek Heemstede, 1995); Marcel Bulte en Hans Krol, *Heemstede, 1940-1945: een gemeente in bezettingstijd* (Haarlem: De Vrieseborch, 1995); A. Meddens-van Borselen, *De tijden veranderen: burgemeesters van Heemstede en Bennebroek, 1811-1997* (Alkmaar: De Doelenpers, 1997), 35–38, 48–50.; NA, CABR, dossier 64054, ZA-dossier 7286; Haarlem's Dagblad, 20 maart 1948 en 17 april 1948.
- ¹¹ NBI, nr. 84610 Gutmann, F. Fa. (I), Amsterdam; Joods Monument, nr. 144591.
- ¹² NBI, nr. 201033 Zendijk, A.M., Amsterdam.
- ¹³ NHA, 2362, inv.nrs. 6520-6523, Grootboeken van inkomsten en uitgaven 1942 t/m 1945 [Beverwijk]; NHA, 2095; inv.nr 420, Rekening van inkomsten en uitgaven 1942; inv.nr 421 Bijlage rekening van inkomsten en uitgaven 1942 [Heemstede]; NHA, 1844, inv.nr. C2101, Verordening met bijlagen op de heffing en invordering van straatbelasting, 1936-1947 [Velsen].
- ¹⁴ NHA, 2095, inv.nr. 687, Stukken betreffende maatregelen in de Tweede Wereldoorlog ten opzichte van politieke delinquenten en Joden, 1941-1953, 31 maart 1953 [Heemstede].
- ¹⁵ NHA, 2095, inv.nr 16, Notulen Gemeenteraad 1946 [Heemstede], 13 november 1945.
- ¹⁶ Bosman, *Een gemeente in oorlogstijd*, 75–78.
- ¹⁷ Arjen V.A.J. Bosman, *Een gemeente in oorlogstijd: Velsen 1940-1945* (Santpoort: Historische Kring Velsen, 1995), 111–13.; NHA, 1844, inv.nr. B34, Besluiten B&W

- 1942 [Velsen]; NA, CABR-dossier 62690; NA, 2.09.71, inv.nr. 75, Ministerie van Justitie: Archieven betreffende het beleid inzake gratie op doodstraffen.
- ¹⁸ NA, CABR, ZA-dossier 16867; dossier 92390; ZA-dossier 30564; Nieuwe Haarlemsche Courant (17 februari 1947).
- ¹⁹ Bas von Benda-Beckmann, *De Velsers Affaire: een omstrede oorlogsgeschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2013); Guus Hartendorf, *Oorlogsdagen in Velsen 1940-1945* (Velsersbroek: Cornegge Media, 2020).
- ²⁰ NBI, nr. 83717 Hartogh, L.F.W., Amsterdam; Joods Monument, nr. 183345.
- ²¹ NHA, 2362, inv.nrs. 6520-6523, Grootboeken van inkomsten en uitgaven 1942 t/m 1945 [Beverwijk]; NHA, 2095; inv.nr 420, Rekening van inkomsten en uitgaven 1942; inv.nr 421 Bijlage rekening van inkomsten en uitgaven 1942 [Heemstede]; NHA, 1844, inv.nr. C2101, Verordening met bijlagen op de heffing en invordering van straatbelasting, 1936-1947 [Velsen].
- ²² NHA, 1844, inv.nr. C2101, Verordening met bijlagen op de heffing en invordering van straatbelasting, 1936-1947 [Velsen].
- ²³ NHA, 1844, inv.nr. C 35, Besprekingen van de gemeenteraad 1946; inv.nr. C92, Agenda's van de vergaderingen van B&W 1946 [Velsen].

9. Aalsmeer, Haarlemmermeer, Heemskerk, Uitgeest en Uithoorn

Op de kaart van Noord-Holland van nu liggen ten westen en zuiden van Amsterdam vijf gemeenten. In de tijd van de bezetting waren dat er met gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude erbij nog zes. Deze zes gemeenten behandelen we samen in een hoofdstuk, omdat ze weinig Joodse inwoners hadden en er geen of nauwelijks Joods vastgoed onteigend is. Een aantal gemeenten hadden hooguit 5.000 inwoners toen de oorlog begon. Ook bij de vraag hoe de gemeente handelde tegenover Joodse burgers is daarom eerder sprake van incidentele informatie, dan van patronen of beleid.

Voordat de bezetter in deze 6 gemeenten Joods vastgoedbezit 'in beheer nam', dwong men eigenaren van percelen landbouwgrond al eind 1941 om hun land te verkopen. Die maatregel hoorde bij de sociale en economische ontrechting. Joodse burgers bezaten ook in Noord-Holland naar verhouding weinig grond. De grondbezitters waren vooral veehandelaren. In totaal 12 transacties kregen tientallen percelen op deze manier een nieuwe eigenaar. Vaak was dat een pachter of naburige landbouwer (zie Bijlagen, tabel 3). De meeste percelen lagen – niet verrassend – in gemeenten Haarlemmermeer en Haarlemmerliede en Spaarnwoude. Nog 4 percelen waren wel in Joods bezit, maar zijn volgens het kadaster uiteindelijk niet verkocht.

In de 6 gemeenten vond voor deze percelen in 1947, 1948 of 1949 rechtsherstel plaats. De grond ging terug naar de oorspronkelijke Joodse eigenaar of diens nabestaanden. Uitzondering zijn de 4 percelen die niet verkocht waren, en 1 perceel waarvoor het ons niet gelukt is om een bewijs van rechtsherstel te vinden. In vrijwel alle gevallen komt dat door onjuiste of onvolledige informatie in de historische bronnen. De percelen landbouwgrond werden na rechtsherstel in de meeste gevallen verkocht aan andere landbouwers uit de omgeving.

In de 6 gemeenten uit dit hoofdstuk gaat het bij het vastgoed volgens de Verkaufsbücher in totaal om 7 transacties en hoogstens 17 panden. De verkoop werd vaak pas eind 1942 beklonken, of nog later. Dit laat zien dat het geen gewilde panden waren – anders dan bij sommige andere gemeenten in provincie Noord-Holland. Bovendien was de locatie niet aantrekkelijk voor speculanten van buiten. Bij de helft van de transacties woonde de eigenaar in Amsterdam (vermoedelijk na 'evacuatie'), en ook de koper kwam in de helft van de gevallen uit Amsterdam of Haarlem.

Bij de transacties zien we een aantal namen vaker terug. De beheerder was soms het ANBO-kantoor in Haarlem of de beruchte makelaar Everout, die zelf een pand in Aalsmeer kocht. Ook regionale notarissen als Van Cranenburgh en Bomers waren betrokken bij deze transacties. Van Cranenburg was in totaal bij bijna 200 NGV-transacties in heel Nederland betrokken, en Bomers bij niet veel minder.

Ook voor deze kleine gemeenten zijn de besluiten om vastgoed te kopen of te verkopen keurig bijgehouden in het provinciearchief. Voor zulke besluiten had een gemeente goedkeuring nodig van de Commissaris der Provincie. In geen van de goedgekeurde aankopen gaat dit om Joodse panden of percelen. Daarmee mogen we aannemen dat geen van de zes gemeenten uit dit hoofdstuk heeft geprofiteerd van de onteigeningen door zelf aan te kopen of daartoe een voorstel te doen.¹

Het aantal Joodse burgers in deze gemeenten was klein, en het aantal terugkeerders uit kampen of onderduik nog kleiner. Bovendien waren de gemeenten bij geen van de verkooptransacties betrokken. Over hoe de gemeenten, gemeentediensten en gemeentepolitie handelden tegenover Joodse inwoners, kunnen we op basis van de beperkte bronnen en informatie geen uitspraken doen.

Aalsmeer

Aalsmeer bestaat tegenwoordig uit de gelijknamige oudere gemeente en uit dorpen als Bovenkerk en Nes aan de Amstel. In 1940 telde Aalsmeer bijna 20.000 inwoners. In de Verkaufsbücher staan voor deze gemeente 2 transacties, en het Joods Monument noemt maar 1 Joods slachtoffer. Al begin 1941 waren 5 van de 13 geregistreerde Joodse inwoners naar Amsterdam vertrokken.

Burgemeester Johannes Kastelein werd in 1941 vervangen door NSB'er Heinrich Friedrich Wilhelm Kolb. Van september 1944 tot aan de bevrijding stond waarnemer J. Westenberg aan het hoofd van de gemeente. Bij de bezettingsgeschiedenis van Aalsmeer horen zowel verzetsgroepen en allerlei onderduikers, als een groep fanatieke NSB'ers. Burgemeester Kolb speelde een hoofdrol; hij zou onder meer Joodse onderduikers verraden hebben. De Bijzondere Rechtspleging veroordeelde Kolb tot 10 jaar gevangenis en een levenslang verbod op het bekleden van openbare ambten.²

Bij percelen landbouwgrond van Izaak van Kleeff in Aalsmeer, waarvoor de oorlogskoop van 1942 twee jaar later ontbonden werd, konden we het verhaal reconstrueren. De Joodse eigenaar verkocht de percelen aan zijn pachter, wat vaker voorkwam. In 1944 overleed de oud-eigenaar Van Kleeff en de percelen gingen van de pachter terug aan Van Kleeffs (niet-Joodse) vrouw en dochtertje. Dat laat vermoeden dat de oorlogskoper eigenlijk een helper was die zorgde dat de percelen in familiebezit konden blijven.³

Uit bronnen zoals het Joods Monument hebben we 5 Joodse inwoners van Aalsmeer kunnen identificeren. Voor 4 van hen zijn in de gemeenten Stolpersteine gelegd bij hun laatste (huur)woning. Gedeporteerd zijn ze vanaf hun laatste adres, in Amsterdam of een andere buurgemeente. Alleen de Duits-Joodse vluchteling Manfred Laupheimer werd direct van zijn woning aan de Aalsmeerderweg gedeporteerd. De Verkaufsbücher voegden daaraan nog 2 adressen toe en 1 eigenaar, Abraham Wijnberg. Het andere adres is vermoedelijke onjuist. Het was in ieder geval via het kadaster niet terug te vinden.⁴ Ook de verslagen van de raadszittingen en de vergaderingen van burgemeester en wethouders leverden niet meer informatie op.

Van de Stommeerweg 18-20 in Aalsmeer (het verlengde van de Stationsweg) weten we de oorlogskoper: dat was de beruchte Amsterdamse makelaar Everout. Hij was een van de grootste profiteurs van de Joodse onteigeningen. Een jaar na zijn vlucht 1944 werd hij in Berlijn gearresteerd. Daarna is hij in Nederland berecht: hij werd in 1946 tot 12 jaar gevangenis veroordeeld en mocht zijn beroep van makelaar niet meer uitoefenen. We kunnen aannemen dat het rechtsherstel van dit Aalsmeerse pand mede daarom snel verliep: in 1946 kreeg de oorspronkelijke eigenaar of diens nabestaanden het pand terug.

De informatie over Stationsweg 5/9 in de Verkaufsbücher suggereert dat de transactie is afgerond. Helaas hebben we het perceel niet kunnen vinden in het kadaster, waardoor we de Joodse eigenaar en de eventuele koper niet konden vinden. Ook is hierdoor niet bekend of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden.⁵

Haarlemmermeer

De hele Haarlemmermeer-polder vormde vanaf de drooglegging in het midden van de 19^e eeuw een gemeente. In 2019 werd gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude, die buiten de polder lag, toegevoegd aan gemeente Haarlemmermeer.

In 1940 telde gemeente Haarlemmermeer zo'n 33.000 inwoners. Dat lijken er veel, maar het was qua oppervlakte een van de grootste gemeenten van Nederland. Misschien konden daarom zoveel Joodse burgers in de polder onderduiken. Ondanks het grote gemeenteoppervlak noteerde de bezetter in de Verkaufsbücher slechts 3 verkooptransacties; in totaal ging het om 5 panden van Joodse inwoners. Een perceel landbouwgrond, aan de Nieuwerkerkertocht in Haarlemmermeer verkocht oorlogskoper Jacob Roodenburg in 1948 terug aan de oorspronkelijke eigenaar Joseph Bernhard Rosenberg. De precieze achtergronden zijn hier niet bekend. Wel werden in 10 transacties percelen landbouwgrond gedwongen verkocht, en nog eens 3 percelen in Haarlemmerliede en Spaarnwoude. Haarlemmerliede kende maar 1 Joodse familie.

Burgemeester Adriaan Slob van Haarlemmermeer ging in juni 1941 met pensioen. In de bezettingsjaren leidden drie opeenvolgende NSB-burgemeesters

de gemeente. De burgemeester van Haarlemmerliede en Spaarnwoude, Leonardus Hendrikus Simons, werd pas in 1943 ontslagen. Na een kort NSB-bestuur keerde hij na de bevrijding terug. In zijn zuiveringsproces kwam wel het verwijt op tafel dat hij betrokken was geweest bij de gedwongen evacuaties van Joodse burgers. Zijn NSB-opvolger Hendrik Winkler zou Joodse huizen van de bezetter gekocht hebben, onder andere in Haarlem.⁶

Uit de notulen van burgemeester en wethouders tijdens de bezetting en in de verslagen van de raadszittingen na de bevrijding blijkt geen betrokkenheid van de gemeente bij de weinige Joodse inwoners: geen betrokkenheid bij de deportatie en geen rol bij het rechtsherstel of de opvang van eventueel teruggekeerde Joodse burgers. Het Joods Monument noemt onder de slachtoffers voor Haarlemmermeer alleen de zesjarige Ina Klein, die in Sobibor werd vermoord, en voor Haarlemmerliede en Spaarnwoude alleen Sophia Knokker. Alleen de familie van Joël Dasberg is direct uit een van deze twee toenmalige gemeenten gedeporteerd. De eigenaren van het volgens de Verkaufsbücher doorverkochte vastgoed, 3 transacties, woonden niet in de gemeenten zelf.⁷

De drie doorverkochte panden in Haarlemmermeer – aan de Snipstraat en de Schipholdijk – bevestigen ten slotte de indruk dat rechtsherstel in deze gemeenten meestal plaatsgevonden heeft en relatief vroeg, in 1947 of 1948.⁸

Heemskerk

Heemskerk was in 1940 een dorp, maar wel een zelfstandige gemeente. Het Joods Monument noemt 1 adres en 2 Joodse inwoners. Doorverkochte panden staan niet in de Verkaufsbücher, maar 1 perceel landbouwgrond werd wel onder dwang verkocht.

Als Joodse inwoners van Heemskerk hebben we in het Joods Monument alleen de familie van Leendert Bierman gevonden, als huurders op de Kerkstraat 6. Leendert en zijn tienjarig zontje werden in Auschwitz vermoord. Zijn echtgenote overleefde de bezetting. Ook de notulen van het college van B en W bevatten geen verwijzingen naar betrokkenheid van de gemeente bij deportatie of ontrecting van de Joodse inwoners.⁹

Voor burgemeester Wilhelmus M.J.A. Vreugde, die naar verluidt met de NSB sympathiseerde, nam vanaf eind 1942 de vroegere gemeentesecretaris Herman van Benthem waar. Pas in februari 1943 werd die opgevolgd door een NSB'er, Karel Frederik ter Punt.¹⁰

Uitgeest

Ook Uitgeest was een kleine gemeente, met maar een paar Joodse inwoners: 3 personen op hetzelfde adres en 2 percelen landbouwgrond in Joods eigendom. De katholieke burgemeester Petrus van de Ven werd pas in 1943 vervangen – een teken dat het dorp voor de Duitsers maar van weinig belang

was. Na de bevrijding keerde Van de Ven terug. In de tussenliggende jaren was Wilhelmus Jacobus Masdorp burgemeester van Uitgeest, en ook van het aangrenzende Castricum.¹¹

In april 1942 werden de Joodse burgers uit deze gemeente gedwongen 'geëvacueerd' naar Amsterdam. Daar moesten ze gaan wonen in aangewezen Joodse wijken.¹² Vervolgens nam de bezetter hun wooneigendom in beheer, en waar mogelijk werd dat verkocht.

Het Joods Monument vermeldt als Joods slachtoffers met een laatste woonadres in Uitgeest alleen de weduwe Rachel Nol-Dupont met haar twee kinderen Henny en Abraham. Echtgenoot Joseph was kort voor de oorlog gestorven. Die drie familieleden stierven in de concentratiekampen van het Naziregime. Hun adres Bonkenburg 29 was waarschijnlijk een huurwoning. Andere in Uitgeest geboren Joden, met name de families Van Thijn en Hofstede, waren al eerder naar Amsterdam geëvacueerd en lieten kennelijk geen woonbezit achter. In de Verkaufsbücher komt de gemeente namelijk niet voor. Omgekeerd worden in de notulen van B en W tijdens en na de bezetting de familie Nol of eventuele andere Joods inwoners niet genoemd.¹³

Uithoorn

Uithoorn was ongeveer net zo groot als Uitgeest, maar hier woonden meer Joodse burgers: in de Verkaufsbücher staan 2 transacties, en in het Joods Monument vinden we 9 Joodse slachtoffers met 3 woonadressen.¹⁴ De plaats had aan het begin van de 20^e eeuw een kleine Joodse gemeente gehad, met een eigen synagoge. Die werd kort voor de oorlog opgegeven en in 1941 werden de kostbaarheden uit het bouwvallige pand overgebracht naar Amsterdam. Na de oorlog waren er maar een handvol overlevenden, en daarom besloot men geen nieuwe gemeente op te richten. De synagoge werd na onteigening in 1943 verkocht. Rechtsherstel kwam in 1947 tot stand.

In Uithoorn werd burgemeester Cornelis Machiel Antonius Koot zelfs pas in 1944 vervangen door NSB'er Max Willemstijn. Koot keerde een jaar later terug.¹⁵

In april 1942 werden de Joodse burgers uit gemeenten als Uitgeest en Uithoorn gedwongen 'geëvacueerd' naar Amsterdam. Daar moesten ze gaan wonen in aangewezen Joodse wijken.¹⁶ Vervolgens nam de bezetter hun wooneigendom in beheer, en waar mogelijk werd dat verkocht.

De Verkaufsbücher noemen voor Uithoorn 3 transacties met onteigend Joods vastgoed. Een daarvan konden we met hulp van het kadaster als onjuiste vermelding schrappen. De 2 andere transacties betroffen panden van Louis Blom. Het Joods Monument noemt 32 slachtoffers die in Uithoorn geboren waren, met name uit de families Röttgen, Van Gelderen, Van Amerongen en Aldewereld. De meesten van hen werden eerst naar Amsterdam geëvacueerd

en van daaruit gedeporteerd. Slechts 9 hadden een laatste adres in Uithoorn, maar kennelijk was Louis Blom de enige met vastgoedbezit. De notulen van het college en de raad geven geen nadere informatie over de Joodse inwoners en eventuele bemoeienis van de gemeente.

Opvallende transacties in de Verkaufsbücher zijn die voor de Thamerlaan (9, 12 en ongenummerd) en de nabijgelegen Dorpstraat (36/36a). De eigenaren waren Louis Blom en Izaak Polak. Polak, wiens zoon al vroeg in de oorlog in concentratiekamp Mauthausen werd vermoord, was getrouwd met Eva Blom. De koper was in beide gevallen Jan Kistemaker uit dezelfde Thamerlaan. Het kadaster laat zien dat de eigenaren in 1940 een strook van het perceel Thamerlaan 9, 12 aan de gemeente afstonden, zodat de rijweg verbreed kon worden. Zoiets gebeurde wel vaker. Rechtsherstel voor Thamerlaan 9, 12 en Dorpstraat 36/36a vond pas in 1949 en 1951 plaats. Jan Kistemaker had beide panden in 1943 weer doorverkocht. Het kadaster lost ook het raadsel van de vermeende Joodse koper Izaak Polak op: hij was voor beide panden mede-eigenaar en geen koper, zoals foutief in de Verkaufsbücher staat.¹⁷

Noten

- ¹ NHA, 0018, Provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1851-1943, inv.nr. 1026-1036, Indices op besluiten, 1940-1943.
- ² Constantijn Hoffscholte, *Onbekende strijders* (Aalsmeer: Hoffscholte, 2004); Theodore van Houten, *Een vrij ernstig geval: Aalsmeer en Aalsmeeders in oorlogstijd* (Westervoort: Van Gruting, 2011).; NHA, 1949, inv.nr. 229, Stukken betreffende de aanmelding en het verblijf van Joden in de gemeente, 1941-1943 [Aalsmeer]; NA, CABR, dossiers 86473, 64278, 57382.
- ³ Kadaster Aalsmeer, C 307-315, 757, 1367-1368 / 6668; Kadaster Haarlemmermeer, D 3220 / 15119.
- ⁴ Joods Monument, nr. 226443. En vermoedelijk de 1900 in Amsterdam geboren Abraham Wijnberg: Joods Monument, nr. 202199; Verkaufsbücher, Laufnr. 2222.
- ⁵ Verkaufsbücher, Laufnr. 2222, 2767; Eric Slot, 'Crimineel vastgoedcircuit verdiende grof geld aan Jodenvervolging, de makelaardij tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Historisch Nieuwsblad*, nr. 9 (2008).
- ⁶ Gerrit Kuipers en Jan Kuipers, *De slag om de Haarlemmermeer* (2015); Cor Lücke, Haarlemmermeer 1852-2002: 150 jaar wonen en werken (Alkmaar: De Milliano, 2002); Ageeth Scherphuis, Bert Nienhuis, en Anita van Ommeren, *De onderduikers in de Haarlemmermeer: 'Het waren Nederlanders, onthou dat goed, het waren altijd Nederlandse politiemensen die de joden weghaalden'* (Amsterdam: VN / Weekbladpers, 1985); Cor van Stam en Dick Schaap, *Wacht binnen de dijken: verzet in en om de Haarlemmermeer*, 2de dr. (Haarlem: De Toorts, 1994).; NHA, 1802, Gemeentebestuur en de afdeling Gemeentewerken van Haarlemmerliede en Spaarnwoude (Gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude); inv.nr. 501, H. Winkler, 1943-1946; NA, CABR, dossier 92319, 42336; *Nieuwe Haarlemsche Courant*, 8 oktober 1947.
- ⁷ Joods Monument, nrs. 134167, 194455, 134185.
- ⁸ Verkaufsbücher, Laufnr. 1740, 4701, 4702; Kadaster Haarlemmermeer, I 2572-2573, I 2570-2571 / 14151, H 3996 / 12955; NA, 2.09.48, inv.nr. 782, Sloten vanaf F – Watergraafsmeer tot en met A; Kadaster Uitgeest, Perceelnr. C 135 en C 136, leggerartikel 2949.
- ⁹ Joods Monument, nr. 50580.
- ¹⁰ Jan de Roos, *Heemskerkse burgemeesters in oorlogstijd: Willem Vreugde, Herman van Benthem, Karel ter Punt* (Haarlem: Jan de Roos, 2017); Jan de Roos, *Heemskerkers tussen goed en fout: over NSB'ers, Duitsgezinden en stil verzet* (Heemskerk: Historische Kring Heemskerk, 2018).; NA; CABR, dossiers 92297, 42136, ZA-dossier 2479.
- ¹¹ Co van Tongeren jr., *Uitgeest 1940-1945* (Haarlem: In de Knipscheer, 1985).
- ¹² Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* ('s-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965), I, 207.
- ¹³ Joods Monument, nr. 122488.
- ¹⁴ Uit het kadaster blijkt dat Thamerlaan 9, 12 en ongenummerd dezelfde panden betreffen. Verkaufsbücher, Laufnr. 2221, 2265, 6977.
- ¹⁵ NHA, 3417, Nederlands Israëlitische Gemeente te Haarlem 1792-1980, inv.nr. 649, Correspondentie van het dagelijks bestuur met de onder het ressort vallende kerkelijke gemeentes 1945-1957; JCK, 'Uithoorn'; P.J.J.M. van Wees, *Uithoorn, zeven eeuwen geschiedenis: Thamen, de Uithoorn, De Kwakel* (Uithoorn: Stichting Uithoorn te Boek, 2004); NA, CABR, dossier 85068, ZA-dossier 15924; JCK, 'Uithoorn'.
- ¹⁶ Presser, *Ondergang*, I, 207.
- ¹⁷ Joods Monument, nr. 190898; Verkaufsbücher, Laufnr. 2221, 2265, 6977; Kadaster Uithoorn, B 3087 en B 3090 / 1262, B 2335 en B 2338 / 1262, B 3007 / 1262.

10. Bijlagen

Tabel 1: Gemeenten

Aalsmeer

- Aalsmeer

Amstelveen

- Nieuwer-Amstel

Beverwijk

- Beverwijk

Bloemendaal

- Bloemendaal
- Bennebroek

Haarlemmermeer

- Haarlemmermeer
- Haarlemmerliede en Spaarnwoude

Heemskerk

- Heemskerk

Heemstede

- Heemstede

Uitgeest

- Uitgeest

Uithoorn

- Uithoorn

Velsen

- Velsen

Zandvoort

- Zandvoort

Tabel 2: Onteigening en rechtsherstel

De percelen met een * gemarkeerd staan niet in de Verkaufsbücher, maar zijn wel onteigend Joods bezit. Deze adressen zijn via aanvullend kadasteronderzoek gevonden.

De percelen met een # gemarkeerd zijn tijdens de oorlog gevorderd, en de bebouwing erop is gesloopt.

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
<i>Aalsmeer</i>					
Stommeerweg 18-20	VB	H 1546 en H 1610 / 4942	Abraham Wijnberg	Johannes Petrus Everout (1943)	1946
Stationsweg 5/9	VB	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend
<i>Amstelveen (Nieuwer-Amstel)</i>					
Amsteldijk Noord 104	VB	I 2337 en I 2338 / 10278	Werner Fritz Fürstenberg	Pieter Cornelis Docter (1942) Johanna Maria Douwes (1942)	1951
Amstelveenscheweg 470-472*	Overig	H 3783 / 9712	Jacob Hok	Ale Cornelis van der Veen (1942)	1948
Amsterdamscheweg 62*	Overig	H 3624 / 9413	Mozes Vieyra	Christiaan Fang (1942)	1946
Amsterdamscheweg 461	VB	H 4807 en H 4809 / 10268	Arie Buitenkant	Emil Olboëter (1942) Dr. Ir. Wilhelm Georg Röhm (1942)	1949
Amsterdamscheweg 471a	VB	H 5724 / 10503	Wolf (Willem) Wafelman	Willem Brandsma (1943)	1948
Amsterdamscheweg 496	VB	H 3224 / 10727	David Przyrowski	Jan Land (1942)	1947
Bleriotlaan nr. onbekend*	Overig	M 1177 / 9816	Carel M. Zadoks	Johannes Franciscus Spoor (1942)	1948
Bovenkerkade 3*	Overig	M 1178 / 9816	Carel M. Zadoks	Johannes Franciscus Spoor (1942) Samuel David Johannes Westendorff (1942) Gemeente Amstelveen (1944)	1949
Bovenkerkade 11	VB	M 1179 / 9816	Carel M. Zadoks	Johannes Franciscus Spoor (1942)	1948
Charlotte van Montpensierlaan 32	VB	H 5077 / 10370	Marcelle Juliette Citroen	Albertus Ots (1943)	1948
Charlotte van Montpensierlaan 34	VB	H 5076 / 10370	Marcelle Juliette Citroen	Albertus Theodorus van Kalleveen (1943)	1948
Dijkgravenlaan 3	VB	H 5469 / 10595	Gaston Halle	Johannes Petrus Everout (1943)	1947
Dijkgravenlaan 4-5-6-7	VB	H 5240 / 10266	Frederika Boasson	Johannes Arnoldus Cornelis Gerhardus (1942)	1949
Dijkgravenlaan 8	VB	H 6027 / 10265	Hein Boasson	Johannes van Kalleveen (1943)	1946
Dijkgravenlaan 9	VB	H 6028 / 10265	Hein Boasson	Theodorus Hendrikus van Kalleveen (1943)	1947
Dijkgravenlaan 10	VB	H 6029 / 10265	Hein Boasson	Jacob de Boer (1943)	1948

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Gerrit van Heemskerklaan 6	VB	H 4137 / 9829	Kurt Moritz Carl Lenzberg	Cornelis Hendrikus Roodnat (1942)	1950
Graaf Aelbrechtlaan 97	VB	H 5364 / 10494	Heiman Reens	Maria van Kempen (1942)	1946
H.V. Borsselekade 37*	Overig	H 3602 / 9959	Salomon Moscow	Jansje Schwier (1942)	1950
Keizer Karelweg 382	VB	H 5048 / 10342	Leonardus Calff	Samuel David Johannes Westendorff (1942)	1951
Keizer Karelweg 450*	Overig	H 5466 / 10538	Isidoor Hertzberger	Gerardus Hendrikus Paulus Alphonsus van Buel (1942)	1946
Laanhorn 3	VB	H 3533 / 9339	Sallie Hiegentlich	Jacobus Jan S. van Bercum (1942) Huitzen Dijkstra (1943)	1949
Meester Rendorplaan 6	VB	H 5082 / 10370	Marcelle Juliette Citroen	Marten Hendrik Visser (1943)	1948
Molenweg 15*	Overig	H 5807 / 10727	David Przyrowski	Niet verkocht	n.v.t.
Ouderkerkerlaan 30-31	VB	H 3083 en H 3084 / 10814	Samuel Lijmer	Wolf Lijmer en George Leo Dirk Lijmer (afstand om niet 1943)	1945
Ruwiellaan 12	VB	H 5237 / 10433	Helena Wolfferts	Hendrikus Petrus van Kalleveen (1943)	1948
Soerlaan 3	VB	H 1069 / 10843	N.V. Handelsmaatschappij Alberdina	Lucas Willem Schram (1942) Tielemanda Anna Notenboom (1944)	1950
Van der Veerelaan 99	VB	H 5471 / 10727	David Przyrowski	Johannes Petrus Everout (1942)	1948
Van IJsselsteinlaan 26	VB	H 5330 / 10708	Leo Julius Koperberg	Jan Land (1942)	1947
Beverwijk					
Breestraat nr. onbekend*	Overig	A 3382 / 4014	Fransje Davidson	N.V. Bouw- en Exploitatiebedrijf Bon Ami (1944) Hendrikus Petrus Beentjes en consorten (1944)	1947
Breestraat 3, 3A t/m 3E	VB/ Overig	A 5601, A 5602 en A 5603 / 3364	David Mozes Mello en Salomon Davidson	Niet verkocht	n.v.t.
Breestraat 3F (luxortheater)*	Overig	A 5600 / 3364	David Mozes Mello en Salomon Davidson	N.V. Continental Trust (1944) Luxor Bioscooptheater C.V.o.A. (1944)	1949
Breestraat 44-46	VB	A 6468 / 3631	Mozes Meijer Abraham Davidson	N.V. Bouw- en Exploitatiebedrijf Bon Ami (1944) Hendrikus Petrus Beentjes en consorten (1944)	1947
Breestraat 50	VB	A 4195 / 2370	Salomon Davidson	Pieter Pieterze Pruijs (1943)	1948

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Breestraat 73	VB	A 4970 / 2100	Jacob Casseres	N.V. Bouw- en exploitatiebedrijf Bon Ami (1944) Hendrikus Petrus Beentjes (1944)	1949
Breestraat 89	VB	A 2881 / 4038	Levie Meijer Davidson	N.V. Bouw- en Exploitatiebedrijf Bon Ami (1944) Hendrikus Petrus Beentjes en consorten (1944)	1949
Breestraat 97	VB	A 2301 / 4038	Levie Meijer Davidson	Nicolaas Johannes Schuijt (1943)	1948
Breestraat 108*	Overig	A 2510 / 4038	Levie Meijer Davidson	Niet verkocht	n.v.t.
Breestraat 115 (synagoge)*	Overig	A 1051 / 4006	Israëlitische Gemeente	Beverwijkse Conservenfabriek N.V. (1943)	1947
Breestraat 152	VB	A 3701 / 2370	Salomon Davidson	N.V. Bouw- en Exploitatiebedrijf Bon Ami (1944) Hendrikus Petrus Beentjes en consorten (1944)	1949
Breestraat 158	VB	A 1379 / 4490	Elisabeth Mello	Felice Bolognese (1942 scheiding)	n.v.t.
Creutzberglaan 5b	VB	Foutieve vermelding VB			
Doelenstraat (Wilhelminastraat) 15/15a	VB	A 6532 / 3908	Max David Mello	Niet verkocht	n.v.t.
Dr. Schuutstraat 23	VB	A 4380 / 4713	Frans Otto Grüber	Gerrit Sluiter (1942)	1947
Heemskerkerweg 103-105-107-109	VB	(Wijk aan Zee en Duin) B 3955 / 2445	Zacharias van Praag	Johannes Pieter van Eerden (1943)	1948
Heemskerkerweg 111/117	VB	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend
Kerkstraat nr. onbekend*	Overig	A 3926 / 2370	Salomon Davidson	Niet verkocht	n.v.t.
Kerkstraat 15-49*	Overig	A 1856 t/m A 1876 / 2370	Salomon Davidson	N.V. Bouw- en Exploitatiebedrijf Bon Ami (1944) Hendrikus Petrus Beentjes en consorten (1944)	1949
Koningstraat 39	VB	A 3854 / 2370	Salomon Davidson	Pieter Pieterze Pruijs (1943)	1948
Kuikensweg (Joodse begraafplaats)*	Overig	(Wijk aan Zee en Duin) B 288 en B 639 / 3255	Israëlitische Gemeente Beverwijk	Niet verkocht	n.v.t.
Meerstraat 19*	Overig	A 4974 / 3908	Max David Mello	Felice Bolognese (1940)	1949
Parklaan 12	VB	A 5895 / 3908	Max David Mello	Henriette Augusta van Loenen (1943)	1949

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Parklaan 25	VB	A 6370 / 4136	Elisabeth Mello	Jacoba Elisabeth Kluitman (overdracht 1943)	1946
Patersweg 28	VB	A 390 / 3908	Max David Mello	Josephus Bleeker (1943)	Onbekend
Rijckert Aertszweg 8	VB	(Wijk aan Zee en Duin) A 3057 / 3634	Joseph Hamburger	Maria Cats Hetty Hamburger en consorten en Jacques Adriaan Hamburger (afstand 1943)	1945
Slangenwegje nr. onbekend*	Overig	A 1885 t/m A 1887 / 2100	Jacob Casseres	N.V. Bouw- en exploitatiebedrijf Bon Ami (1944) Hendrikus Petrus Beentjes (1944)	1949
Zeestraat 48*	Overig	A 1950 / 3908	Max David Mello	Felice Bolognese (1940)	1949
Zeestraat 54*	Overig	A 6369 / 3908	Max David Mello	Felice Bolognese (1940)	1949
Zeeweg 112	VB	A 4439 / 3281	Max Meijer Davidson	Jacob Leeuw (1943)	1948
Bloemendaal					
Adriaan Stooplaan 32	VB	A 8752 / 4525	Gerrit Leeuwin	Niet verkocht	n.v.t.
Adriaan Stooplaan 132	VB	E 162 / 3942	Izak de Beer	Johanna Sporer Mattes (1943)	1950
Adriaan Stooplaan 134	VB	E 163 / 3941	Benjamin Hamburger	Roelof Smidt (1942)	1947
Asterlaan nr onbekend*	Overig	B 5043 / 6513	Eliazar Flesseman	Joseph Heinrich van Delst (1942)	1947
Asterlaan 24-30	VB	B 5058 / 6432	Louise Flesseman	Leendert Willem Parlevliet (1943)	1948
Asterlaan 32-38	VB	B 5075 / 6514	Emanuel Mogendorff	Leendert Willem Parlevliet (1943)	1950
Asterlaan 33	VB	B 5053 / 6732	Julius Maurits Menko	Leendert Willem Parlevliet (1943)	1948
Bloemendaalscheweg 142	VB	A 9101 / 6412	Frederika Cohen-Cohen	Niet verkocht	n.v.t.
Bloemendaalscheweg 163	VB	A 4988/ 5392	Leman Albas	Tjeerd van der Weide (1944)	1948
Bloemendaalscheweg 165	VB	A 6457 / 3307	Clara Polak	Tjeerd van der Weide (1944)	1948
Bloemendaalscheweg 180	VB	A 9407 / 3037	Abraham Spinoza Catella Jessurun	Niet verkocht	n.v.t.
Bloemendaalscheweg 186	VB	A 9709 / 6427	Willem Lodewijk Cohen	Karl Ernst August Stein (1943)	1947
Bloemendaalscheweg 243	VB	E 702 en E 703 / 4740	Jacob Ween	Pieter Witkop (1943)	1947
Bloemendaalscheweg 273	VB	E 330 / 4525	Gerard Leeuwin	Leendert Parlevliet (1943)	1947
Bloemendaalscheweg 317*	Overig	A 1082 / 3037	Abraham Spinoza Catella Jessurun	Niet verkocht	n.v.t.

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Borskilaan 10	VB	F 364 / 6649	Helena Wilhelmina Polak- van der Wijk	Simon Marinus Bosman (1942) Jacobus Dekkers (1942)	1949
Busken Huetlaan 10	VB	E 999 / 3134	Jacob Gerzon	Jan Mulder (1943)	1947
Clematislaan 15	VB	B 4695 / 6447	Evelina van Dam-Cohen	Simon Marinus Bosman (1943) Roelof Loofs (1943)	1949
Dahlialaan 19	VB	C 1385 / 6759	Maurits Philip Zendijk	Jan Rijnbende (1943)	1959
Distellaan 21	VB	B 4721 / 5127	Samuel Barends	Francisca Emilie Visser-Geijer (1942)	1947
Dr. Dirk Bakkerlaan 61	VB	A 9332 / 5318	Alfred Doris Mesritz	Eddy Alfred Mesritz (afstand 1944)	1946 (terugschenking)
Dr. Dirk Bakkerlaan 65	VB	A 9334 / 5319	Carel de Lange	Leonard Dijkens (1943)	1946
Grenslaan 2a	VB	C 1083 / 4385	Hendrine de Lieme	Martha Urban (1943)	1948
Johannes Verhulstweg nr. onbekend*	Overig	F 156 / 3055	Herman Jacobus Hijmans	Erna Anna Schrofer (1942)	1947
Kinheimweg nr. onbekend*	Overig	A 6192 / 3061	Sander Israëls	Emma Pfeiff (1942) Hermanus Martinus Krimp (1943) Nicolaas Cornelis de Vries (1944) Erich Micheal Bialy (1944)	1947
Lage Duin en Daalscheweg 31/31a	VB	A 3881 en A 3809 / 3061	Sander Israëls	Vennootschap met beperkte aansprakelijkheid, Gemona, gevestigd te Berlijn (1942)	1947
Lindelaan 28	VB	E 590 / 6830	Herman Liepman van Hessen	Leendert Parlevliet (1942)	1948
Lindelaan 79	VB	E 431 / 5054	Max Gustaaf Gompen	Johannes van den Akker (1943)	1948
Lindenlaan 152	VB	E 22 / 5941	Abraham Jacobson	Hendrik Clement Johannes Marie Verhaaff (1944) Willem Evert Hansen (1944)	1948
Lindenlaan (Julianalaan) 140	VB	E 16 / 6705	Gerzon Serphos	Catharinus Leendert Hagenaar (1944) Gerardus Jacobus Bakker (1944)	1947
Lonbar Petriweg nr. onbekend	VB	A 8993 / 5310	Louis Abraham Micheels	Cornelis Schipper (1944)	1948
Mauricialaan 4*	Overig	E 786 / 5796	Isaac Poppers	Anna Catharina de Graaff (1943)	1947
Mauricialaan 24	VB	E 979 / 6367	Eduard van Leer	Eduard van Leer (overdracht 1943)	1947
Oosterduinweg 254	VB	B 2463 / 5501	Else Marie Wertheim	Ottobald Kruse (1944)	1948

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Oranje Nassaulaan 42	VB	E 286 / 6756	Joseph de Liever	Albertus Franciscus Creemers (1942) Maurits Serphos (1945)	1947
Oranje Nassaulaan 83	VB	E 484 / 6705	Gerzon Serphos	Johannes van den Akker (1944)	1947
Oranje Nassaulaan 111*	Overig	E 660 / 5796	Isaac Poppers	Anna van den Akker (1944) Johannes van den Akker (overdracht 1944)	1949
Oranje Nassaulaan 112	VB	E 419 / 6842	I. Serphos	Hendrik Clement Johannes Marie Verhaaff (1944) Ludwig Peter (L)Aarkenburg (1944)	1949
Parkweg 3*	Overig	A 4674 / 3061	Sander Israëls	Vennootschap met beperkte aansprakelijkheid, Gemona, gevestigd te Berlijn (1942)	1948
Pentislaan 1a	VB	B 3636 / 3661	Emanuel van Owen	Joseph Heinrich van Delst (1944)	1947
Platanenlaan*	Overig	A 9839 en A 9840 / 6827	Louis Smit	Joseph Heinrich van Delst (1944)	1947
Prins Hendriklaan 98	VB	E 578 / 5461	Nathan Roodveld	Johannes van den Akker (1944)	1947
Prins Mauritslaan 100	VB	E 546 / 6736	Zacharie d'Ancona	Niet verkocht	n.v.t.
Rijksstraatweg 1	VB	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend
Rijnegomlaan 19	VB	B 4393 / 3976	Clara ArnoLine Polak en consorten	Niet verkocht	n.v.t.
Spiegelenburgstraat 10	VB	B 5106 / 6750	Herbert Otto Drilmsa	Gerardus Jacobus Bakker (1944)	1950
Ter Hoffsteedeweg 21	VB	A 9686 / 6896	Alexander Meijer	Karl Ernst August Stein (1943)	1947
Tetterodeweg 13 (Joodse begraafplaats)*	Overig	E 931 / 5003	Nederlands Israëlitische hoofdsynagoge	Niet verkocht	n.v.t.
Vondellaan 6	VB	B 4557 / 6155	Marga Steinberg-Simons	N.V. Handelsmaatschappij Univex (1943)	1949
Westerlaan nr onbekend*	Overig	B 3686 / 3093	Sophie Hanf	Wilhelm Arnold Lange (1942)	1949
Westerlaan 24	VB	B 3959 / 3581	Max Bloch	Adolf Iglseder (1942)	1947
Westerlaan 43	VB	B 3857 / 4408	Abraham van Hasselt	Johannes Heinrich Erich Köhler(1942)	1947
Zandvoorteweg 19	VB	B 3703 / 5790	Katilie Frenkel-Seligberger	Christian Martens (1944)	1950
Zandvoorteweg 90	VB	C 1001 / 6732	Julius Maurits Menko	Maarten Worp (1943)	1951

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Zonnebloemlaan nr onbekend*	Overig	C 1093 / 6732	Julius Maurits Menko	Maarten Worp (1943)	1951
Zuider Stationsweg 6b	VB	A 8882 / 4628	Jacob Harold Cohen	Dirk Dirksen Blankevoort (1942)	1948
<i>Haarlemmermeer</i>					
Schipholdijk 222-223a	VB	I 2570 t/m I 2571 / 14151	Philippus Jozef Lezer (recht van opstalhouder)	Leendert van der Have (1943)	1947
Schipholdijk 224-225a	VB	I 2572 t/m I 2573 / 14152	Jozef Lezer (recht van opstalhouder)	Leendert van der Have (1943)	1947
Snipstraat 8-10	VB	H 3996 / 12955	Aron Jacob Vaz Dias	Pieter Kooij (1942)	1948
<i>Heemskerk</i>					
<i>Heemstede</i>					
Bachlaan 16	VB	A 6489 / 8026	Siegfried Herman van Perlstein	Martha Margaretha Carolina Steenhuis – Huurnink (1942)	1947
Bronsteeweg 44	VB	A 2897 / 5283	Abraham van Hasfelt	Catharinus Leendert Hagenaar (1944)	1947
Bronsteeweg 104*	Overig	A 4668 / 5046	Bension Loude	Hermine Jeannette Dorothea Loude – Peters (afstand 1944)	1947
César Francklaan 7	VB	A 7232 / 7890	Esther Serphos – Groen	Krijn Vens (1942)	1946
Clivialaan 5/13,23/27	VB	B 5536, B 5537, B 5540 / 8740	Emanuel Lissauer	Friedrich Karl Riedel (1943)	1848
Cloosterlaan 10	VB	A 7346 / 8161	Schoontje Swaab	Niet verkocht	n.v.t.
Crayenestersingel 8	VB	A 4746 / 5169	Walter Lennhoff	Jacob Johan Anne Frederik Reukema (1943)	1947
Dr. P. Cuyperslaan nr. onbekend*	Overig	A 5586 en A 5587 / 7538	Simon de Kaat	Christiane Gretel Adelheid Marie Nieman – Schönhuth (1942)	1950
Dreef 96	VB	A 6173 / 7061	Herman Jonas van Beem	Willem Cornelis van Veldhuizen (1942)	1948
Franz Schubertlaan 71	VB	A 7442 / 8618	David Lean Zendijk	Carolina Hendriëtte Josephune Faber – Bakker (1943)	1949
Glipperweg 91-91a	VB	C 2123 t/m C 2125 / 6854	Frederik Bernhard Eugen Gutmann	National-sozialistische Volkswohlfahrt eingetragener Verein (1944)	1950
Heemsteedsche Dreef nr. onbekend*	Overig	A 5740 / 7588	Amon Mozes Zendijk	Leendert Molenaar (1943)	1948

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Heemsteedsche Dreef nr. onbekend*	Overig	A 6467 / 7491	August Mesritz	N.V. Bouw- en exploitatie Maatschappij Bon Ami (1943)	1947
Heemsteedsche Dreef 70-72	VB	A 6986 en A 6969 / 7588	Amon Mozes Zendijk	Francisca Erna Vreeswijk – Burnotat (1942)	1948
Heemsteedsche Dreef 112	VB	A 6890 / 8618	David Lean Zendijk	Krijn Vens (1943)	1948
Heemsteedsche Dreef 124	VB	A 7401 / 8713	Albert Funke	Francisca Erna Vreeswijk – Burnotat (1942)	1948
Heemsteedsche Dreef 179	VB	A 6284 / 8733	Zadoh de Raay	Carola Helena Levert – Swaving (1943)	1950
Heemsteedsche Dreef 241	VB	A 6535 / 7212	Jonas Heimen van Beem	Francisca Erna Vreeswijk – Burnotat (1942)	1947
Heerenweg (weg)*	Overig	B 5272 / 6045	Gemeente Heemstede en Frederik Emile Deen	N.V. Handelsmaatschappij Hecht (1944, enkel deel van Deen)	1947
Heerenweg (weg)*	Overig	B 6678 / 8429	Gemeente Heemstede, Waterstaat, Cornelia Elisabeth de Winter en Frederik Emile Deen	N.V. Handelsmaatschappij Hecht (1944, enkel deel van Deen)	1947
Heerenweg 77	VB	B 5274 / 4822	Frederik Emile Deen	N.V. Handelsmaatschappij Hecht (1944)	1947
Herman Heijermanslaan 25	VB	B 6195 / 7097	Philippus Cohen	René Yntema (1942)	1947
Irislaan 13	VB	B 6387 / 7993	August Hisfink	Maria Petronella Hisfink – Lemkes (erfenis 1944)	Onbekend
Jacob van Ruysdaellaan 23	VB	A 5284 / 8738	Sophie Frederiks-Frenkel	Francisca Erna Vreeswijk – Burnotat (1942)	1948
Jacob van Ruysdaellaan 40	VB	A 5756 / 8767	Lize Geertruida van Moppes- Gersons	Jan Marinus Poelman (1943)	1947
Jan Miense Molenaerplein 12	VB	A 4630 / 5331	David Julius van Leer	Gerrit van Tol (1943)	1948
Jan van Goyenstraat 15	VB	A 4457 / 5211	Simon Joseph van Praag	Evert Hubertus Kroes (1942)	1948
Johannes Bosboomlaan 12	VB	A 7208 / 8087	Abraham Hamburger	Nicoletta Vogelzang – van der Pol (1942)	1947
Johannes Vermeerstraat 12-20	VB	A 6622 t/m A 6626 / 7626	Handelsvennootschap onder de firma Gebroeders Buchsbaum (Kiwe, Natan en Michael Buchsbaum)	Pieter Pieterze Pruijs (1943)	1948
Johannes Wagenaarlaan 34	VB	A 7472 / 8840	Margaretha Van Beetz – de Groot	Carolina Hendriette Josephune Faber – Bakker (1943)	1949

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Landzichtlaan 55	VB	A 4187 / 4483	Isaac Bino	De Christelijke Vereeniging voor de Verpleging van Lijden aan Vallende Ziekte (1942)	1947
Meindert Hobbemastraat 5	VB	A 7524 / 7588	Amon Mozes Zendijk	Pieter Brink (1943)	1948
Paulus Buyslaan 15	VB	A 5134 / 5967	Theodora Francisca van Leer	N.V. Bouw- en exploitatie Maatschappij Bon Ami (1943)	1947
Pieter de Hooghstraat 1	VB	A 5168 / 5515	Isidore Lodewijk en Jacobus Hamburg	Adrianus Jan van der Berg (1943)	1947
Valkenburgerlaan 14-40	VB	B 4266 t/m B 4276 / 6711	Hartog de Lange	N.V. Bouw- en exploitatie Maatschappij Bon Ami (1941)	1951
Van de Spiegellaan 7	VB	A 6080 / 6369	David Hensi van Blankenstein	Hendrik Kleijne Snuverink (1944)	1947
Van Merlenlaan 38	VB	B 3651 / 3847	Alfred Sabelson	Martinus Marius Antonius Haakman (1943)	1947
Vondelkade nr. onbekend	VB	B 4854 / 8531	Hans Goldberg	Hendriks Stephanus Weyers (1943)	1947
Zandvoorter Allee 5	VB	B 5613 / 6340	Willem Leopold Cohen	Jan Reijer Plas (1944)	1948
Zandvoorter Allee 21-23	VB	B 5821 en B 5822 / 8791	Salomon Mozes Mossel	Pieter Langeveld (1943)	1948
Uitgeest					
Uithoorn					
Dorpsstraat 36/36a	VB	B 3007 / 1262	Louis Blom en IzaaC Polak	Jan Kistemaker (1943)	1951
Mennerietenbuurt 26-27*	Overig	(Mijdrecht) A 2372 en A 2373 / 84	Israëlitische kerkelijke gemeente te Uithoorn en Mijdrecht	Jan Teunisz Spelt (1943)	1947
Synagoge*	Overig	(Mijdrecht) A 3030 / 84	Israëlitische kerkelijke gemeente te Uithoorn en Mijdrecht (sloping 1941)	Jan Teunisz Spelt (1943)	1947
Thamerlaan nr. onbekend	VB	Foutieve vermelding VB			
Thamerlaan 9,12	VB	B 3087 en B 3090 / 1262	Louis Blom en IzaaC Polak	Jan Kistemaker (1943)	1949

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
<i>Velsen</i>					
<i>Briniostraat 2 (Ijmuiden)</i>	VB	<i>M 1925 / 4769</i>	<i>Coentraad de Rooy (Firma de Rooy en co.)</i>	<i>N.V. Handelmaatschappij Hecht (1944)</i>	<i>1948</i>
<i>Dr. Kuiperlaan 6</i>	VB	<i>H 5796 / 6250</i>	<i>Lodewijk Frederik Willem de Hartogh</i>	<i>Johannes de Waard (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Havenkade nr. onbekend</i>	VB	<i>Onbekend</i>	<i>Onbekend</i>	<i>Onbekend</i>	<i>Onbekend</i>
<i>J.T. Cremerlaan 1 (Santpoort)</i>	VB	<i>(Velsen) F 3989 / 6298</i>	<i>Jacob van Engers</i>	<i>Pieter Pieterse Pruijs (1942)</i>	<i>1948</i>
<i>J.T. Cremerlaan 3-7 (Santpoort)</i>	VB	<i>(Velsen) F 3990 t/m F 3992 / 6298</i>	<i>Jacob van Engers</i>	<i>Pieter Pieterse Pruijs (1942)</i>	<i>1948</i>
<i>Johan Verhulstweg 52 (Santpoort)</i>	VB	<i>(Bloemendaal) F 158 / 2687</i>	<i>Jeannette Herriëtte de Flines-Hijmans</i>	<i>Gerrit Siewetsen (1943)</i>	<i>Onbekend</i>
<i>Kalverstraat E 46/48</i>	VB	<i>Onbekend</i>	<i>Onbekend</i>	<i>Onbekend</i>	<i>Onbekend</i>
<i>Kennemerlaan 25 (Ijmuiden)</i>	VB	<i>L 1028 / 4074</i>	<i>Jonas van der Zijl</i>	<i>Niet verkocht</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Kluijskenslaan 17 (Santpoort)</i>	VB	<i>(Velsen) F 3936 / 6256</i>	<i>Isaac Poppers</i>	<i>Pieter Pieterse Pruijs (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Koningstraat 7 (Ijmuiden)</i>	VB	<i>I 2398 / 3764</i>	<i>Juliette Lany Monnickendam – Souget</i>	<i>Nicolaas Petrus Zwager (1942)</i>	<i>1950</i>
<i>Kortenaerstraat 38 (Ijmuiden)</i>	VB	<i>M 5856 / 3328</i>	<i>Jacques Zoest</i>	<i>Johannes Bais (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Ladderbeekstraat 30-48</i>	VB	<i>B 2736 / 6239</i>	<i>Frederik van Engers – Weinberg</i>	<i>Pieter Pieterse Pruijs (1943)</i>	<i>1948</i>
<i>Ladderbeekstraat 33-51</i>	VB	<i>B 2738 / 6239</i>	<i>Frederik van Engers – Weinberg</i>	<i>Pieter Pieterse Pruijs (1944)</i>	<i>1948</i>
<i>Laurillardlaan 15 (Santpoort)</i>	VB	<i>(Velsen) F 5044 / 7330</i>	<i>Joseph Sanders</i>	<i>Elisabeth Cornelia Boszhard (1943)</i>	<i>1948</i>
<i>Molenstraat 23</i>	VB	<i>F 2209 / 7399</i>	<i>Mozes Marcus Paardebek</i>	<i>Willem Croon Hartog (1942)</i>	<i>1948</i>
<i>Van Wassenaerstraat 29-31 (Ijmuiden)</i>	VB	<i>M 3749 / 5130</i>	<i>Anna de Rooij – Veffer</i>	<i>Johannes Bais (1944)</i>	<i>1948</i>
<i>Velserbroekstraat 11-13</i>	VB	<i>E 1005 en E 1004 / 7364</i>	<i>Samuel Solomon te Korte</i>	<i>Johannes Bais (1943)</i>	<i>1950</i>

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Velserbroekstraat 15-17	VB	E 1003 en E 1002 / 7364	Samuel Solomon te Korte	Johannes Bais (1943) Pieter Pieterse Pruijs (1943) Vennootschap onder firma autobedrijf De Baar en Leendertse, van Jacobus Johannes de Baar en Jan Johannes Pieter Leendertse (1944) Willem van Witzenburg (1944)	1948
Verloren van Themaatlaan 2-4	VB	H 5866 / 6250	Lodewijk Frederik Willem de Hartogh	Willem Koster (1943)	1947
Voorplaats 17a-c	VB	F 1675 t/m F 1677 / 2708	Salomon Jonas van Os	Pieter Pieterse Pruijs (1943)	1949
Zeeweg 208 (IJmuiden)	VB	M 3040 / 4769	Coenraad de Rooy	N.V. Handelmaatschappij Hecht (1944)	1948
Zuiderkade 56 (IJmuiden)	VB	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend
Zandvoort					
Boulevard Barnaart nr onbekend* #	Overig	B 6525 / 4761	Alfred Cohen	Nederlandse Arbeidersfront (1942)	Onbekend
Boulevard Barnaart 16 #	VB	B 4517 en B 5248 / 5691	Abraham Asscher	Nederlandse Arbeidersfront (1942)	Onbekend
Boulevard de Favauge 23 #	VB	B 4051 / 5337	Sophie Polak-Hanf	Franciscus Bernardus Burgers (1943)	Onbekend
Brederodestraat nr. onbekend*	Overig	C 3147 / 3675	Andre Herzberger	Niet verkocht	n.v.t.
Brederodestraat nr. onbekend*	Overig	C 333 / 3675	Andre Herzberger	Niet verkocht	n.v.t.
Brederodestraat nr. onbekend* #	Overig	A 3856 / 4876	Jacob Rabbie	Albert Lütti (1942)	Onbekend
Brederodestraat 37*	Overig	C 3470 / 3154	Judith Wijnberg-Visser	Johannes Petrus van Wielink (1942)	1947
Brederodestraat 56	VB	C 3881 / 3675	Andre Herzberger	Frederik Georg Simon Mulder (1942)	Onbekend
Brederodestraat 58	VB	C 3880 / 3675	Andre Herzberger	Cornelis Schoenmaker (1942)	1947
Brederodestraat 60	VB	C 3396 / 3675	Andre Herzberger	Cornelis Schoenmaker (1942)	Onbekend
Brederodestraat 77*	Overig	C 3956 / 3675	Andre Herzberger	Niet verkocht	n.v.t.
Brederodestraat 97	VB	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Brederodestraat 125	VB	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend
Brederodestraat 125a/8 #	VB	A 3889 / 4914	David Joseph Lindeman (erfpacht)	Niet verkocht	n.v.t.
Brederodestraat 125a/11	VB	A 3892 / 4927	Lehman Rudolph Krijn (erfpacht)	Niet verkocht	n.v.t.
Brederodestraat 125a/25	VB	A 3871 / 4921	Jacob Frederik Engers en Frieda Engers-Weinberg (erfpacht)	Niet verkocht	n.v.t.
Brederodestraat 125a/32 #	VB	A 3878 / 5722	Benno Jules Stokvis (erfpacht)	Niet verkocht	n.v.t.
Brederodestraat 175 #	VB	A 3682 / 4493	Caroline Markus (erfpacht)	Niet verkocht	n.v.t.
Burgemeester Engelbertsstraat nr. onbekend	VB	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend
Dr. C.A. Gerkestraat 22	VB	A 3823 / 4763	Marcus Italiaander	Jansje Wijman (1942) Gertrud van der Hofen (1942)	1948
Dr. Johan G. Metzgerstraat 33 (synagoge)* #	Overig	B 4823 / 4523	Nederlandsch Israëlitische Gemeente Zandvoort	Johannes Gijsbertus Maria Wijers (1940)	n.v.t.
Dr. Johan G. Metzgerstraat 120	VB	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend
Dr. Smitstraat 8	VB	B 6033 / 4698	Levie Moscoviter	Franciscus Bernardus Burgers (1943)	1948
Dr. Smitstraat 10	VB	B 6034 / 4710	Josua Harpman	Franciscus Bernardus Burgers (1943)	1948
Dr. Smitstraat 12	VB	B 6035 / 4107	Levie Citroen	Franciscus Bernardus Burgers (1943)	1948
Haltestraat nr. onbekend	VB	B 4121 en B 5630 / 2726	Klaartje Trompetter	Gerardus Johannes Kroes (1944)	1949
Haltestraat 35	VB	C 4228 / 4798	Meijer Rood	Gerd Hendrik Kuneman (1944)	1948
Hugo de Grootstraat 25	VB	C 4304 / 4537	Beela Polak-Wolf	Franciscus Bernardus Burgers (1943)	1949
Jan Steenstraat 13	VB	C 3486 / 4333	Anna Samuels	Niet verkocht	n.v.t.
Kerkstraat 27	VB	C 516 / 5733	Max Noach	Franciscus Bernardus Burgers (1943)	1950
Koninginneweg 12	VB	B 5723 / 5616	Mietje van Dam-van de Rhoer	Niet verkocht (erfpacht)	n.v.t.

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Koninginneweg 42	VB	B 5586 / 5270	Leopold Siegfried Jacobs	Niet verkocht	n.v.t.
Kostverlorenstraat 28	VB	C 2290 / 4845	Israel Glowinski	Franciscus Bernardus Burgers (1943)	1948
Kostverlorenstraat 42	VB	C 3606 / 5261	Isaac Cohen	Franciscus Bernardus Burgers (1943)	1946
Kostverlorenstraat 65	VB	B 5763 / 4252	André Groenewoud en Sander Rafalowitsch	Cornelis Josephus Klinkhamer (1942)	1949
Oosterparkstraat nr. onbekend	Overig	C 4342 / 4537	Beela Polak-Wolf	Franciscus Bernardus Burgers (1943)	1949
Paradijsstraat nr. onbekend*	Overig	C 3400 / 3675	Andre Herzberger	Niet verkocht	n.v.t.
Parallelweg nr. onbekend* #	Overig	B 5988 / 4107	Levie Citroen	Veronica Catherina Verheus (1942)	Onbekend
Parallelweg 19/19a	VB	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend
Stationsplein 19-25	VB	B 6800 / 4107	Levie Citroen	Veronica Catherina Verheus (1942)	1948
Van Speijkstraat nr. onbekend *	Overig	B 6085 / 5886	Henriëtte Frederika van Raalte	Niet verkocht	n.v.t.
Van Speijkstraat 3	VB	B 5133 / 3199	Roosje Nord-Hoost	Franciscus Bernardus Burgers (1943)	1949
Speijkstraat 17-18	Overig	B 6078 en B 6077 / 3498	Bertha de Jongh	Niet verkocht	n.v.t.
Wikkelaan 12	VB	A 3816 / 4621	Clara Mimi Meijers	Emma Katherina Eberle (1943) Cornelis Christiaan Uylenhoed (1943)	1947
Witte van Haemstedeweg 7	VB	Onbekend	Onbekend	Onbekend	Onbekend
Zandvoortschelaan nr. onbekend* #	Overig	A 3492 / 3280	Gemeente Amsterdam en Salomon Koster en consorten (erfpacht)	Lambertus Buisman en consorten (erfpacht 1942)	Onbekend
Zandvoortschelaan 23a	VB	B 6719 / 5616	Mietje Roehr-Van Dam	Theodore Rudolph Kop (1944)	1948

Tabel 3: Gedwongen verkoop van landbouwgrond en rechtsherstel

Gemeente	Adres	Kadastraal nr. legge- rartikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Aalsmeer	Oosteinderweg z.a.	A 1826-1829, A 1834, A 1836, A 1872, A 1880, A 2348, A 2397, A 2398, A 2710, A 1878, A 2790; B 1699, B1700, B 1698 / 7088.	Nathan Katz en Benjamin Katz	Hermanus Albertus Johannes Straver (1942)	1948
Aalsmeer	Logmeerdijk i/d Hornmeerpolder z.a.	C 307-315, C 757, C 1367-1328/6668	Izaak van Kleeff	Christianus Leonardus Doeswijk (1942)	1944 (ontbin- ding koop- overeenkomst)
Beverwijk	Pijkade/Wijkermeerweg z.a.	A 4812 / 4222	Donald Julius Groen	Nicolaas Johannes Schuijk (1944)	1947
Beverwijk	Leliestraat z.a.	A 5203 / 4222	Donald Julius Groen	N.V. Bouw- en Exploitatiebedrijf Bon Ami (1943) Sebastiaan van der Kolk en consorten en Johannes van der Kolk (1943)	1947
Beverwijk	Lagerweg z.a.	A 1499-1503, A 4013, A 4014, A 1504, A 1493, A 1502 / 4387	N.V. Nederlandsche Financiering Maatschappij	Apollonius Pieterszoon Barendregt (1942)	1947
Haarlemmerliede en Spaarnwoude	Houtrijk en Polanen z.a.	M 83-86, M 105b en M 287 / 2607	Simon de Kadt	Josephus Hendrikus van Bijnsdorp en Hendrik Wilhelmus Bijnsdorp (1941)	1948
Haarlemmerliede en Spaarnwoude	Houtrijk polder z.a.	L 143 / 2496	Rosine Wallagh	Adriaan Abram Haartsen en Abram Adriaan Haartsen (1942)	1948
Haarlemmermeer	Vijfhuizerweg z.a.	C 610, C 1885t/m C 1887, C 1891 t/m 1896, C 1903, C 2361, C 2629, C 2773 en C 2774 / 12192	Rosine Wallagh	Johannes Christiaans Gehrels (1942)	1948
Haarlemmermeer	Vijfhuizerweg z.a.	B 473, B615, B619, B 2163 t/m B 2170, B 2174 t/m B 2181, B 2442 en B 2613 / 12192	Rosine Wallagh	Cornelis Dirk Schouten (1942)	Onbekend
Haarlemmermeer	Beinsdorpstraat en Rijk z.a.	C 471, C 472 en C 3400, D 2714, D 2715, K 156, K 157, K 160, K161, K 2537 t/m K 2539, K 3833 / 13696	Joseph Bernhard Rosenberg Polak	Niet verkocht	n.v.t.

Gemeente	Adres	Kadastraal nr. legge- artikel	Eigenaar	Oorlogskopers (jaar)	Rechtsherstel (jaar)
Haarlemmermeer	Nieuwerkerktocht z.a.	D 3220 / 15119	Joseph Bernhard Rosenberg Polak en consorten (vereniging 1941)	Jacob Roodenburg (1942)	1948 (verkocht aan Rosenberg Polak)
Haarlemmermeer	Schuilhoeve en Spaarnwouderweg z.a.	H 3846 t/m H 3848, H 1823 en H 1825 / 11662	N.V. Nationaal Grondbezit	Niet verkocht	n.v.t.
Haarlemmermeer	Vijfhuizen/IJweg z.a.	A 204-206 en A 3874 / 14116	Frederika Cohen	Bernard Karel Buurman (1942)	1947
Haarlemmermeer	Bennebroekerweg 711	D 3557 / 10893	Simon de Kadt	Dirk van der Maarl (1941)	1948
Haarlemmermeer	Burgerveen z.a.	M 1799-1802, A 2405- A 2418, A 2420-2423, A 2842 en A 3221 / 10987	Isidoor Emanuel de Kadt	Nicolaas Gijsbertus Bruijnjs (1941)	1949
Haarlemmermeer	Vijfhuizen z.a.	A 606-611, A 711, A 2046-2049, A 2055-2060, A 3275, A 2052-2054 / 14561	N.V. Kunsthandel J. Goudstikker	Klaas Zeevaarder (1942)	1947
Heemskerk	Tolweg z.a.	C 524 en C 548 / 2742	Henri en Louis Gersons en consorten	Niet verkocht	n.v.t.
Nieuwer-Amstel	Bovenkerkerweg z.a.	N 47 t/m N 56, N 59 t/m N 66, N 431, N 493 t/m N 495 / 7970	Abraham van der Linde	Jacob Frantzen (1942)	1949
Nieuwer-Amstel	De Amstel in de Bovenkerkerpolder z.a.	L 129 t/m L 133 / 7970	Abraham van der Linde	Willem Nagel (1942)	1949
Nieuwer-Amstel	Middenpolder z.a.	I 2190 / 7970	Abraham van der Linde	Antonius de Jong (1942)	1949
Uitgeest	Perceel z.a.	B 2425 / 2619	De Noord Hollandse Levens- verzekerings Maatschappij	Niet verkocht	n.v.t.
Uitgeest	Diverse percelen z.a.	C 135 en C 136 / 2949	Frederika Cohen	Pieter Pieterszoon Noom (1942)	1947
Velsen	Diverse percelen z.a.	B 1829, B 1830, B 1832 / 5594	Hartog Polak	Willem Schouten (1943)	1947

Bron: Database Joodse Landbouwgronden, Joods Cultureel Kwartier

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. "Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten". Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Bakker, Alfred, red. *Diemens oorlog: dorp bij Amsterdam onder Duitse bezetting*. 1e druk. Diemen: Historische Kring Diemen, 2015.
- Bakker, Michel, Jeffrey Bosch, en Rob Visscher. *Heemstede in zwart-wit: beelden van een dorp in de jaren 1945-1985*. Haarlem: Uitgeverij Loutje, 2019.
- Benda-Beckmann, Bastiaan Robert von. *De Velsers Affaire: een omstreden oorlogsgeschiedenis*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Bentham, Herman van. *Geschiedenis van het oude Heemskerk*, 2017.
- Bos, Arend. *Zandvoort tijdens de bezetting*. [Hazerswoude-dorp]: Bos-Productions, 1998.

- Bosman, Arjen V.A.J. *Een gemeente in oorlogstijd: Velsen 1940-1945*. Santpoort: Historische Kring Velsen, 1995.
- Bosman, W.M.B. *Het gemeentebestuur van Zandvoort van 10 mei 1940 tot 5 mei 1945*. Zandvoort, 1955.
- Bosman, W.M.B. *Zandvoort in de jaren 1945-1965*. Zandvoort, 1965.
- Boscher, D. F. J. *Haast om te sterven: het korte leven van verzetsman Fritz Conijn*. Amsterdam: Prometheus Bert Bakker, 2015.
- Bulte, Marcel, en H. Krol. *Heemstede, 1940-1945: een gemeente in bezettingstijd*. Haarlem: De Vrieseborch, 1995.
- Camfferman, J. *Beverwijk's zwarte jaren ...: herinneringen, opstellen en foto's uit de jaren '40-'45*. Beverwijk: Kennemer Oudheidkamer, 1985.
- Dijkman-Dulkes, P.C. *Christenen en joden in Midden-Kennemerland: een historie in vogelvlucht*. Castricum, 1986.
- Harff, Paul, en Dolf Harff. *IJmuiden – Den Haag, Atlantikwall 1940-1945: Marine Artillerie Abteilung 201*, 2005.
- Hartendorf, Guus. *Oorlogsdagen in Velsen 1940-1945*. Velsbroek: Cornegge Media, 2020.
- Hartendorf, Guus. *Velsen bezet en bevrijd*. Velsbroek: Cornegge, 2000.
- Hoffscholte, Constantijn. *Onbekende strijders*. Aalsmeer: Hoffscholte, 2004.
- Houten, Theodore van. *Een vrij ernstig geval: Aalsmeer en Aalsmeerders in oorlogstijd*. Westervoort: Van Gruting, 2011.
- Klep, ViC C. *De Tweede Wereldoorlog: kroniek van 60 maanden bezetting in Heemstede*, 1994.
- Klep, ViC C. *Uittreksel dagrapporten gemeentepolitie Heemstede 1939-1945 met bijlagen*. 3de dr. Heemstede: Gemeente Heemstede, 1997.
- Krol, Hans, en E. van der Zwaag. *Heemstede ten voeten uit, 1945-1995*. Heemstede: Gemeente Heemstede, 1995.
- Krol, Hans. *De ondergrondse pers in Heemstede 1940-1945*. [Heemstede]: Gemeentelijke Openbare Bibliotheek Heemstede, 1995.
- Kuipers, Gerrit, en Jan Kuipers. *De slag om de Haarlemmermeer*, 2015.
- Linden, J. van der. *Matses met aardbeien: de geschiedenis van de Joodse inwoners van Beverwijk*. Velsen-Noord: J. van der Linden, 1997.
- Linden, Kees van der, J.J. Temminck, en Wim de Wagt. *Kom ga sjoelen! Bijdragen over de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Haarlem*. Haarlem: De Vrieseborch, 1999.
- Linden, T. G. van der. *Joods Zandvoort: een pioniersgeschiedenis (1880-1943)*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2014.
- Linden, T. G. van der. *Ondernemers met lef. Joods Bad Zandvoort 1881-1951*. Ridderkerk, 2015.
- Lücke, Cor. *Haarlemmermeer 1852-2002: 150 jaar wonen en werken*. Alkmaar: De Milliano, 2002.
- Meddens-van Borselen, A. *De tijden veranderen: burgemeesters van Heemstede en Bennebroek, 1811-1997*. Alkmaar: De Doelenpers, 1997.
- Moors, Kick. *Van fout en florijnen. De Nationaal Socialistische Beweging te Heemstede in de jaren dertig*. Heemstede, 1988.
- Nierhoff, Marie, en Jaap Vogel. *Bloemendaal: kroniek 1939-1945*. Bloemendaal: Gemeente Bloemendaal, 2005.
- Opdat wij niet vergeten: Aalsmeer 1940-1945*. Aalsmeer: Gemeente Aalsmeer, 2022.
- Ringeling, Barend. *Het laatste oorlogsjaar ter gemeentesecretarie in Beverwijk. Dagboeken 1944-1945*. Beverwijk: Historisch Genootschap Midden-Kennemerland, 2020.
- Rolle, Siebe, Paul Steenbakker, en Peter Veldheer. *De bevrijding van Velsen. Van uur tot uur!* IJmuiden: Groen, 1985.
- Rolle, Siebe. *De Velsense buitenplaatsen in oorlogstijd: gebeurtenissen in de periode 1939-1945*. [Velsen-Zuid]: Museum Beeckestijn, 1995.
- Roos, Jan de. *Heemskerkers tussen goed en fout: over NSB'ers, Duitsgezinden en stil verzet*. Heemskerk: Historische Kring Heemskerk, 2018.
- Roos, Jan de. *Heemskerkse burgemeesters in oorlogstijd: Willem Vreugde, Herman van Benthem, Karel ter Punt*. Haarlem: Jan de Roos, 2017.

- Schenkeveld, Willemien, Ed Dekker, Koen van Eijk, en Martin Menger. *Oorlogsjaren oorlogsherinneringen van Noord-Hollanders 1940-1945*. Alkmaar: HDC Media, 2011.
- Scherphuis, Ageeth, Bert Nienhuis, en Anita van Ommeren. *De onderduikers in de Haarlemmermeer*. Amsterdam: VN / Weekbladpers, 1985.
- Spijjer, A.E., red. *Zandvoorts wijzen kwamen uit het oosten*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1995.
- Spruit, Willem Alexander. *Het dorp Velsen-Noord*. Beverwijk: Spruit PR, 2019.
- Stam, Cor van, en Dick Schaap. *Wacht binnen de dijken: verzet in en om de Haarlemmermeer*. 2de dr. Haarlem: De Toorts, 1994.
- Stukken betreffende de herdenking van de razzia's te Beverwijk en Velsen-Noord op 16 april 1944*, 1994.
- Tongeren, Co van jr. *Uitgeest 1940 – 1945*. Haarlem: In de Knipscheer, 1985.
- Visser, Catharina. *Jaren van verduistering: de bezettingstijd in Amstelveen*. 2de dr. Zutphen: Walburg Pers, 2018.
- Wagt, Wim de. 'De Familie Baruch, de Heemsteedse Joden en de Holocaust'. In *Heerlijk-Heden* 150, 2011.

Nationaal en internationaal

- Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel*: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.
- Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.
- Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lambooy, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.
- Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.
- Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).
- Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes. 'Giflaten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.
- Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.
- Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Haan, Ido de, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis* nr. 2 (2008) 48-52.

- Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.
- Hondius, Dienneke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.
- Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

NIOD Institute for War, Holocaust and Genocide Studies (NIOD)

093a Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg

182b Commissaris voor niet-commerciële Vereenigingen en Stichtingen

Stadsarchief Amsterdam (SA-A)

30355 Archief van de Gemeente Amstelveen; Secretarie, 1898-1994

Noord-Hollands Archief, Haarlem (NHA)

0018 Provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1851-1943

0456 Kabinet van de Commissaris van de Koningin van Noord-Holland, 1943-1976

0641 Provinciaal bestuur van Noord-Holland, 1944-1989

1753 Gemeentebestuur van Uitgeest en Markenbinnen, 1935-1980

1844 Gemeentebestuur van Velsen, 1925-1975

1913 Gemeentebestuur van Uithoorn, 1906-1965

1949 Gemeentebestuur van Aalsmeer, 1929-1945

2085 Gemeentebestuur van Heemstede, 1930-1990

2095 Gemeentebestuur van Heemstede, 1930-1990

2232 Gemeentebestuur van Zandvoort, 1929-1979

- 2362 Gemeentebestuur van Beverwijk, 1940-1978
- 2372 Gemeentebestuur van Bloemendaal, 1940-1988
- 2458 Gemeentebestuur van Heemskerk, 1929-1985
- 3417 Nederlands Israëlitische Gemeente te Haarlem 1792-1980
- 3718 Gemeentebestuur van Beverwijk, 1926-1933
- 3719 Gemeentebestuur van Beverwijk, 1934-1939
- 7001 Gemeentebestuur van Haarlemmermeer, 1910-1945
- 7002 Gemeentebestuur van Haarlemmermeer, 1946-1979
- 7004 Gemeentebestuur van Haarlemmermeer, 1946-1979

Websites en kranten

75 jaar vrijheid

www.75jaarvrijheid.nl

Bloemendaal 1940-1945

1940-1945.bloemendaal.nl

Haarlem's Dagblad

nha.courant.nu/periodicals

Historische Kring Velsen

historischekringvelsen.nl

Joods Amsterdam

www.joodsamsterdam.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Librarians - Een weblog gewijd aan bibliotheken, boeken en verzamelen
alsmede aan historisch Heemstede en Zuid-Kennemerland

ibrarians.wordpress.com

Nieuwe Haarlemsche Courant

nha.courant.nu/periodicals

Onderzoeksgids Oorlogetroffenen WO2

www.oorlogsetroffenen.nl

Ons Bloemendaal

www.onsbloemendaal.nl

Oud Zandvoort

www.oudzandvoort.nl

Stichting Oorloghistorie Bloemendaal

oorlogsarchief.bloemendaal.nl

Vereeniging Historisch Amstelveen (VHA)

www.historischamstelveen.nl

